

Адабият ҃агъыстан

16+

ISSN 0235-0157

Тангчолпан

ЭКИ АЙДА БИР ЧЫГЪАГЪАН ЧЕБЕР - АДАБИЯТ ВА ЖАМИЯТ-ПОЛИТИКА ЖУРНАЛ

100

Абдулгъаким
Исмайылов

2/2016

МАРТ-АПРЕЛЬ

Магъаммат Атабаев,
Дагъыстанны халкъ шаири.

Батыр

Савбол эте туруп Чагъар-отаргъя,
Ахшамгъы гюн гетип бара батаргъя.
Тек батыр бар, гюн батса да батмажакъ,
Сыйлы аты бир де ерде ятмажакъ.

Рейхстаггъя байракъ къагъып къайтса да,
Макътавлардан оъктем болмай, хохаймай,
Игитликни юлдузун ол такъса да,
Яшав этди сав-саламат адамдай.

Оътиоп чыгъып нече-нече эллерден,
Ябушувда ёлдашлагъа ругь берген,
Гётермеге болмас эди пиллер де
Авур юкню, ол батырым гётерген.

Къарт болса да, яшны йимик иржайып,
Ол батырым нарат бойлу, нарт сойлу,
Халкъ арада сый къазанып ажайып,
Оъзю оълсе де, оълмес йимик ат къойду.

Гете бара, адамлар да, йыллар да,
Гъеч зат ёкъдур гери къайтма болажакъ,
Тек бар, гетмей, ону йимик эрлер бар
Халкъны эсинде даймангъа къалажакъ.

Макътавланы чыгъып лап да тёрюне,
Гетди батыр, дайм эсде къалмагъа,
Уллу-уллу балагълардан къутулгъян
Дюнья болмас ону эсден салмагъа.

Гетди Игит, иш не затгъа тирелген?
Гетди жанын азиз халкъгъа багъышлап,
Гъеч Памятник сала буса биревге,
Ол Игитге салма тарыкъ лап башлап.

ТАНГЧОЛПАН

Эки айда бир чыгъагъан чебер - адабият ва
жамият - политика журнал

Учредитель
Правительство
Республики Дагестан

1952 йылдан башлап чыгъа
Издаётся с 1952 года

2
2016
март - апрель

Государственное
бюджетное учреждение
Республики Дагестан
“Редакция республиканских
литературных журналов
“Соколенок” и
“Литературный Дагестан”

Бу номерде:

ПОЭЗИЯ

- А.Жачаев. Ана юрек.....3
З.Атагишиева. Шырулар.....8

ПРОЗА

- А.Дациев. Топуракъ ва намартлыкъ..12
М-Н.Халилов. Ахырынчы ат ярыш.30
А.Аталиев. Яшавну маънасы.....38

ДРАМАТУРГИЯ

- М.Шихавов. Такъа.....53

ИЛМУ АДАБИЯТ

- А.Солтанмуратов. Алгышыш йырлар ан
агъа.....74

- ҮЛЬСТЮНЛЮКНЮ ГЕЛТИРГЕНЛЕР**
Г.Къонакъбиев. Тарихлерде къала-
жакъ.....81

БАЯНЛЫКЪ

- П.Бекеева. Ана тилине гъашыкъ.....84
С.Салимова. Шырулар.....87

МАСХАРА ХАБАРЛАР

- Г.Къонакъбиев. Гиччи масхаралар..89

- Къутлайбыз.....93

- Фольклор.....96

Баш редактор
Мурад Агъматов
тел. 67-16-31

Жаваплы редактор
Супиянат Мамаева
тел. 67-18-89

Редколлегия:
К. Абуков
А. Абдулатипов
З. Акавов
С. Алиев
Ш.-Х. Алишева
М. Атабаев
А. Гъажиев
А. Жачаев
Б. Магъамматов
М. Шихавов

Редакцияны адреси:
367025, Магъачкъала,
Данияловны орамы, 55.

Телефонлар:
бухгалтерия - 67-18-75
редакторлар - 67-18-89

ТАНГЧОЛПАН №2
на кумыкском языке
март - апрель

Позиция редакции может не совпадать с точкой зрения авторов, которые несут ответственность за достоверность и объективность представленных для публикации материалов. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. При перепечатке ссылка на «Тангчолпан» обязательна.

Журнал зарегистрирован Федеральной службой по надзору в сфере связи и массовых коммуникаций.
Регистрационный номер ПИ №ТУ5-0022 от 21 мая 2009 г.

Типография: Издательский дом “Дагестан”
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Насрутдинова, 61

Тангчолпан №2 2016

На кумыкском языке

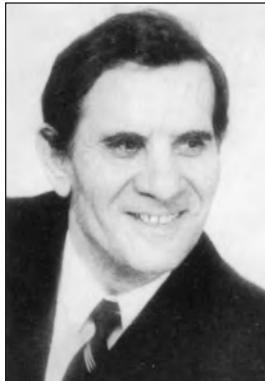
Выход в свет 11.04. 2016 г.
Тираж 574 экз.
Заказ № 0404 Цена свободная.

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан. Редакция республиканских литературных журналов “Соколенок” и “Литературный Дагестан”.

Адрес редакции и издателя: 367025 РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55.

Поэзия

Агъмат ЖАЧАЕВ,
Дагыстанны халкъ шаири,
Дагыстанны Пачалыкъ
савгъатыны лауреаты

АНА ЮРЕК ЯРЫКЪ БЕРЕ ГЕЧЕ ДЕ

УЛАН ТАБАР

*М*улгъакъ тийип, авзу-тили тутулуп,
Авруй ана: бир силкине, бир яна!
Шо аврувдан сав-саламат къутулуп,
Ана улан табарына инана.

Шо анадай дюньябыз да бир-бирде
Авруп къала тутуп-тутуп савсузлукъ.
Инанаман дюнья улан табаргъа,
Алдокъ оғъар ат да гъазир – ДАВСУЗЛУКЪ!

БАШЛАП АЛГЪАН АЛАПАМ

*Н*ече зат бар эсибизде къалагъан,
Хыялым ёкъ барысын да санама,
Эсде къалгъан башлап алгъан алапам
Элтип бир гюн берген кюом анама.

Анам ону санамагъа гиришмей,
Салмай ону не кисе, не такъчагъа,
Алапамны айландырып башымдан:
– Сатылмагъыр,— деди,— бир де акъчагъа!

Алапасы аз ишде де ишледим,
Алапасы кёп ишни де тангладым,

**Анамны шо сёзлерини маңнасын
Бара-бара туруп яхши англадым.**

Кёп къурдашлар, сюрюнгендокъ мен башлап,
Арек чыгъып, арек чыгъып къалдылар,
Аз сюймели, кёп сюйсем де оызлени,
Аз акъчагъа сатып арек салдылар.

Эсге тюшсе башлап алгъан алапам,
Аш къурдашлар токътай мени къаршымда...
Аналары алапасын оланы
Айландырма унутгъандыр башындан.

МЕН УНУТМАН

*М*ен сав этген эдим сынгъан бутакъны,
О янгыдан язда гүонге бурулду.
Бирев тартып ийбергендей шо бутакъ
Бир гүон гелип бетиме бек урулду.

Кёкге чуюген эдим къабакъ чечекни,
Къой, янын деп юлдузлагъа баш болуп.
Не билейим, узакъ къалмай шо чечек
Тюшежегин тёбем ояр таш болуп.

Гёгюрчонню этген эдим гёзюн сав,
Гёrmесин деп кёплер ону сокъурун,
Не билейим, айланып о къаргъагъа,
Артда мени гёзлеримни чокъурун!

Тыныш етмей талашагъан балыкъны
Мен денгизге салым сююнч табар деп,
Турмай эдим, хортма болуп шо балыкъ,
Бир гүон мени савлай ютма чабар деп.

Уйге элтип, оылме къоймай сувукъдан,
Семиртгенде къаймагъыма-сютюме,
Мишик бала ач бёрюге айланып,
Атылар деп турмай эдим устьюме!

Булай затлар бузса бузсун кёп къаным,
Мен де энни яман болма сюйсюн деп,
Мен унутман мени ана тапгъанын,
Ямангъа да яхшылыгъым тийсин деп.

САВЛАЙ ГЁМЮЛГЕН АНА

Датланы къайсын-бириң санаңын,
Алдагы шо адат гъали къалгъан дей,
Къарт болгъанда элтип ата-анаңын,
Уланлары ярдан ата болгъан дей.

Къолланмаса къолланмасын четеңлер,
Бир тайпалар шо сокъамакъдан таймагъан,
Шо адатны янгыртып да битгенлер,
Шо адатны хыялы ёкъ къоймагъя.

Янгысы да къартланы гъеч хошламай,
Къартлар гъали тарый янгы күйлөгө:
Элтип гъали бийик ярдан ташламай,
Ташлай къарт-къурт сакъланагъан уйлөгө.

Мен шо гъалны салмасам да атама,
Яхшы таныш шонда элтер ёл магъя.
Яшдан мени къыйнайгъангъа шо тема,
Шо уйлерде тюшген магъа болмагъя.

Буссагъат да мени учун бир жаза
Гёзьяш ашап къызарагъан шо гёзлер...
Буссагъат да тюк-тиюмни тургъуза
Бир къарт ана бозлап айтгъан шу сөзлер:

– Мени мунда атгъан дагъы алмасгъя,
Гъай нечик де гъал - гъай булан яшайман,
Гъай нечик де барман оылмес - къалмасгъя,
Савлай мунда гёмюлгенге ошайман!

Магъа шулай этди эки уланым,
Айтгъан буса, - ятлар къарап эдилер...
Мен таш тапгъан бусам, тапмай оланы,
Чыргъя сама салма ярап эдилер!

Аллагъ мени къоймай неге оылтурюп,
Тюшүп турмай магъа шолай талай да!
Ташлагынча мени шунда гелтирип,
Ярдан атмакъ, балики, болгъандыр къолай да!

БИР КЪАТЫН БАР

*Б*ир къатын бар, ончакъы да яхши ол,
Ону магъа яхшылыгъы уъзюлмей,
Оразлыман о ёраса яхши ёл,
О ёрагъан ёлум къалмай тюзелмей.

Гёзюмдеги ахырынчы ярыкъ деп,
Сав къалмасдай гюч болгъанда жаныма,
Бир къатын бар, жанынга не тарыкъ деп,
Жан савлукъ деп, тез етишер яныма.

Бир къатын бар, башгъагъа мен баш ийсем,
Баш себеп шо болар къайгъы-дертине,
Билип-билмей мен оъзюне къаш тюйсем,
Къайгъы пердев къапланардай бетине.

Юз къатынгъа къулачымны герсем де,
Бир къатын бар юрегиме гирердей,
Юз къатынгъа мен гюл байлам берсем де,
Бир оъзюне юрегимни берердей.

Бир къатын бар менден артгъа къалгъырдай,
Осуз авар яшавумну чанасы,
Бир къатын бар, бир гюню минг болгъурдай,
Бир къатын бар – яшларымны анасы.

ГЕЧДИРМЕГЕ ГЕЧ ТЮГЮЛ

*А*якъ етсе сав столну айланып,
Къаршы чыкъмай «вёрелеге, гъайтлагъа»,
Лап да сыйлы исси сёзлер сайланып,
Къайсыбызгъа тюшмей аякъ айтмагъа.

Ким учун да, не учун да ичиле,
Аякъланы эретуруп алабыз,
Атын тутуп аякъ айтма кёп гезик
Аналаны биз унутуп къалабыз.

Бугюн бизин аналаны байрамы,
Тизден чёгюп этеклерин оъбейик,
Уланлагъа сав дюньяда бар чакъы
Ана учун ичме аякъ тёгейик.

Гъайт уланлар, аякълар бек толса да,
Ана юрек бир де агъдан толмасын!
Акъ негетли аналаны алдында
Биревню де бети къара болмасын!

Де, алыгъыз, неге бирлер алмайсыз,
Не зат сизин къартыллата къолугъуз?
Аналаны алгышларын алардай
Ёл тюгюлмю яда сизин ёлугъуз?

Яда сизге тюшмегенми бир сама
Аналаны савлугъундан ичмеге?
Айыбыгъыз гечдирмеге геч тюгюл,
Ана гъазир гъар заман да гечмеге.

КЬОРКЪМА ТАРЫКЪ БОЛМАГЪАН

﴿*Ш* чагъымда бир чарчымлы зат эдим,
Гъеч гъайым ёкъ къоркъунмакъдан,
къоркъмакъдан,
Къап-къарангы гече де мен оътедим,
Къабурланы ичиндеги сокъмакъдан.

Шону билип, анам бир гюн бек яман
Силкингендей болуп бою сувукъдан:
«Балам, – деди, – бек буварып айтаман,
Оътме дагъы къабурлагъа ювукъдан!

Гече туруп айлана дей оълюпер,
Сакъ болмагъа тарыкъ бола олардан!
Вёргейсен, балам, Аллагъ сакъласын,
Оълю сагъа къарши болуп къалардан!»

Буварывгъа онча тергев бермедин,
Бола экен яшны чарчым заманы.
Тек бир сама эс этмедин, гёрмедин
Оълюлени тийип магъа яманы.

Бир гюн юртда гёмегенде биревню
Къабур сокъмакъ эсге тюшюп яшдагъы,
Юрекдеги юз ярамны сызлатды,
Юз оюмну хозгъады о башдагъы.

Мен гёрмegen къоркъунч онча къалмагъан,
Азмы къоркъунч тюзлер булан тавларда?
Оългенлерден къоркъма тарыкъ болмагъан,
Сакъ турмагъа тарыкъ болгъан савлардан!..

Зулейха
АТАГИШИЕВА

СЕНДЕЙ БИРЕВ

*М*из анам, насибимдей сен болуп
Энни бирев эшигимни къагъармы,
Яман гёзден арек болсун къызыым деп,
Сендей бирев гъайлы гёзден багъармы?

Авруп ятсам, сагъа етер кимим бар,
Ким болажакъ башым сыйпай къалма да,
Ким болажакъ башлыгъымдан таймайлы,
Кирпик къакъмай танг къаттырып алма да?

Сени учун не этсем де, жан анам,
Сен этгенни къарьыву гъеч къайтармы,
Сендей бирев гъар намазны артындан
Магъа байлап алгъыш-дуа айтармы?

Алда йимик мени учун гъали де
Сёзюнг тарыкъ, оъзюнг тарыкъ анасан,
Айым болуп ачыласан гечелер,
Гюндюзлер сен гюнюм болуп янасан.

Адам тува, адам гете яшавдан,
Оъмюр оъте бир йыгъыла, бир тура,
Оълген деген ат анагъа къыйышмай,
Ана оълмей авлетлери бар тура.

БУЛУТЛАР

*Б*улутлар, элтигиз, элтигиз мени
Сюйгеним яшайгъан ерлеге ювукъ,
Сувукъ къыш къайтса да къайырмас энни,
Сюйгеним ёкъ гюнюм дагъы да сувукъ.

Элтигиз, булутлар, эшитсин о ян,
Сюйгенин сагъынса нечик гъал тыва,
Сувукъдан къоркъары юрекни аян,
Явагъан янгур да къуванчым къува.

Яшайман, къысматгъа хатирим къалмай,
Кёк булан къурдашлыкъ юрюте юрек,
Кёк менден аргин санавгъа салмай,
Сюйгеним дагъы да арек чи, арек...

Булутлар, айтыгъыз не учун, неге,
Тюшюмде тюгюл ол гёрюнмей гёзге,
Бир ярыкъ язбашгъа, бир гюзге гёче,
Яшайман жавапсыз соравлу сёзге.

Гёчесиз, булутлар, гетесиз къайда,
Янгурлу кёк йимик сувлана гёзюм,
Сиз гетип, мен къалып, юрегим ойда,
Булутгъа айланма сюердей оьзюм.

ЭГИЗЛЕРИ БОЛСА ЭГЕР НАСИПЛИ

Тёз алдында генг догъалы юрт абзар,
Нече тюрлю эсделикни сесидей,
Эшилие къулагъыма гъайлек йыр,
Авзу сари яшлыгъымны эсидей.

Атабызда алтын къоллар бар эди,
Гъайлекни де оьзю къургъан атабыз,
Гъайлек илген генг догъаны башына,
Гъали онда эки эгиз ятабыз.

Экибиз де бирче гёз де ачадыкъ,
Бирче барма сююп ана къучакъгъа,
Ошай эдик эки алтын бюртюкге,
Ошай эдик эки тюкен къурчакъгъа.

Алай арив иржаядыкъ биз бирче,
Анабызын сююнчлери артардай,
Сав дюньяны аналары сукъланып,
Не оразлы анадыр деп айтардай.

Ана бизде гёрегендей насыпни,
Къарай эди эгизлени гёзюне,
Эгизлери болса эгер насыпли,
Ондан уллу насып ёкъдай оьзюне.

ЯНГЫ ГЮЗГЮ

*Я*нгы гюзгю уллу тамгъа илинген,
Шо гюзгюге заманда бир къарайман,
Янгы малны ярашгъаны билине,
Гюзгю алда чачларымны тарайман.

Гёнгюм ача мени гюбден гюлмеллим,
Арив ошай акъ гиреген башыма,
Накъышлангъан таш гюзгюню алдында
Башдан гетген гюнлер геле къаршыма.

Гюзгюге кёп къарамагъа сюердей
Не бар эди яшлыкъ къалса ягъынгда,
Къайгъы гелип аривлюгюн онгдурмай,
Яшайым деп турагъан яш чагъынгда.

Янгы гюзгю, сагъа бакъма заман аз,
Шо да гъечтир, заман магъа ишлесе,
Сагъа нечик къарасам да къайырмас,
Къара гийип къарамагъа тюшмесе.

ДАВ ЙЫЛЛАНЫ ЯШЛАРЫ

*Т*ийгенигиз майбёз опуракъ боямыш,
Билген кюйде ана тикген, боягъан,
Яшав сизге етимликни гёрсөтген,
Дагъы неси болсун давну къоягъан!

Яшагъансыз ашдан тоймай къарныгъыз,
Ачлыкъ къыйнап языкъыкъда гъар-бир яш,
Сувукъ демей, янгур демей, ел демей,
Яшлыкъ оытген яланаякъ, яланбаш.

Яшагъансыз къарав етмей, гъал-гъайгъа,
Яшдан тутуп авлакъ ишге егилип,
Уллудардан артда къалмай дегенлей,
Ачлыкъны да, ёкълукъну да тенг билип.

Дав гелтирген къыйынланы оылчевион
Яшёрюмлер унутмасдай гъаман да,
Къайтып-къайтып айта сама туругъуз,
Гъар бир сизге онгай тюшген заманда.

Дав савутлар жыягъанлар билсинлер
Давчулардан заман оычлюк аларын,
Шо тайпалар къара ерге гирсе де,
Авузларда яман аты къаларын!

ГЮН БОЛАЙМ

*Г*юн болайым, ярыкъ яйып эртенлер,
Эки якъыны алтын тюсге боярдай,
Бийик кёкден шавлам яйып, иржайып,
Айлананы арив этип къоярдай.

Гюн болайым, гюмез кёкден ёл алыш,
Етти кёкден ер юзюне багъардай,
Ахшам болуп, тав артына артгынча
Айланамда сююв отун ягъардай.

Айтып алсам сюегеним Гюн болма,
Гюллейгеним гюнню алтын аялы,
Гъар гюн эртен къулая яйып сюйгеним,
Ярыкъ гюнню къаршылайгъан саялы.

КЪУМУКЪ КЪЫЗЛАР

*К*на берген акъ сюот булан сингендир
Арив къылыхъ къумукъ къызгъа нюр бетли,
Шо саялы уллугъа да, яшгъа да
Къумукъ къызлар дюр бир йимик гюрометли.

Айрыча бир таныла чы къумукъ къыз
Гийиминден, къаравундан, оъзюндөн,
Тамагъынгда солакъ йимик татыву
Таймай къалар татли къумукъ сёзюндөн.

Аривлюгюн макътап алма сюебиз,
Арив дейбиз авлакъдагъы гюл-чечек,
Арив чио бар бизин гёзел къумукъ къыз,
Аривлюгюн гюл-чечек де гюллежек.

Акъ гюллөр де аривлюкню, акълыкъыны
Къумукъ къыздан алмас десе ялгъандыр,
Тав жайран да шонча шолай сакълыкъыны
Къумукъ къызлар, балики, сизден алгъандыр.

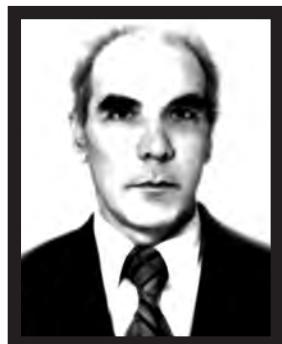
Къумукъ къызлар, болуп айы-юлдузу,
Къумукъ тюзню аривлюгюн ачыгъыз,
Аривлюкню ачмай туруп боламы
Савругъузгъа саркъыган эки чачыгъыз.

Гъашыкъ болсун учун жагыил уланлар,
Алышинып танымасдай оъзлени,
Бир къаратып къойсагъыз да тамандыр
Къуймурлугъу тёгүлөген гёзлени.

Сесигизден сеси геле аргъанны,
Ювукъыгадыр той болажакъ йыллыгъыз,
Сюер эдим уъзюлмейли къалгъанны
Сизин къумукъ къылыхъыгъыз, къылыхъыз.

Проза

Абас ДАЦИЕВ

ТОПУРАКЪ ВА НАМАРТЛЫКЪ

(Давамы)

И Б Р А КЪ

Солттан булан Абасны тоюн бирче этмеге сюоп, Ибрақъ бек къастылып айланы. Бары да къардашлар ва ювукъ къурдашлар бу ишде гъар ким овзюню къолундан гелегенни этелер. Бу къыйынлы ва тарчыкълы заманларда, сав юртну халкъын да жыйып, уллу той этмек тынч иш тюгюл. Ону бары да бек билелер. Шо себеп деп ону этмей къойма да ярамай. Эл бириксе, нени де этме бажарыла. Той – адамны оымрюонде бир керен болагъян шатлыкъ. Шо буса халкъны шатлыгъы да дюр. Олай болгъанда, бары да халкъ шонда ортакъчылыкъ этмеге сюелер. Кызыны тувра къардашлары, халкъараада юрюлegen намусгъя, ягъгъя байлавлу болуп, шо тойда ортакъчылыкъ этмейлер. Шонда ортакъчылыкъ этмек алдан берли осаллыкъгъя, учузлукъгъя санала гелген. Гелешинип берилеген къыз атасыны уюнден таба гетмеге де бола, амма кёбюсю гезикде, алданокъ башгъя ерге барып туруп, шондан таба гетсе, сыйлы күйде гетгенге гъисаплана. Уланны тайпасы гелинни тайпасына сый, абур этеген гъисаплана. Бу юртларда шолай юрюлюп гелген. Гъали Лайла да атасыны гиччи къизардашы Зулайханы уюнден таба гетме герек. Ол бир жумадан берли оларда туруп тойгъя гъазирлене.

Ондан къайры да, гъар адам овзюню тою арив болгъанны сюе. Той тойгъя ошасын учун бары да адамлар: ювугъу да, яты да той болажакъ ожакъгъя гъар ким овзюню къолундан гелеген кёmekни этелер. Ким не берме бола буса, шону шо ожакъгъя етишдирелер. Шолайлыхъыда, Патиматны уюнде, къошула-къошула къой болур дегенлей, кёп къадарда тюрлю-тюрлю ашамлыкълар, башгъя савгъатлар, акъча жыйылып къала. Тойну күтген сонг, къалгъан мал булан уййню еси ювукъ къардаш адамлагъя савгъатлар бермек ва осал яшайгъан агълюлөгө садагъалар этмек адатланып къалгъан. Шо буса халкъны бек бирикди, адамланы арасындагъы рагымуну артдыра, татывлукъын түvdura.

Тойгъа гъазирленив бир мюгьетге де токъталмай юрюле. Асолтанны ва Абасны тенгли къурдашлары бары да тарыкъ-герек затланы болдура, Абасланы абзарын арив онгаралар, чатырлар къуралар, тойгъа согъумну гъазирлейлер. Тойгъа аслу гъалда бары да зат гъазир бола тура. Жумасонгугюон той башланма герек.

Асолтан булан Абас хоншу улан Расулну уыонде ерлешгенлер. Той ахшам гиев нёкерлер оланы шо абзардан оызлени абзарына йыр булан алыш гележеклер, аякъ айландырмагъя ва савбол этмеге. Тойну алдындагы ахшам буса олар, бидаркагъя да олтуруп, оызлени ювукъларын, тенглилерин, гиев нёкерлени тойгъа чакъыражакълар. Адат шолай. Тойгъа бары да зат гъазирленген. Хомузчулар белгиленген, ханлыкъ айырылгъан. Жумасонгугюон той башлана, иншаллагъ.

Ханны столу тёр якъда, хомузчулар ону къаршысында ерлешгенлер. Колхозну ишлери онча къыставлу тюголгэ гёре, халкъ арив жыйылып тура. Абзарда шатлыкъ, кюлкю, жагъиллер ойнай, масхараларэте, бирлери бийип де йибере согъулагъан хомуз ёкъгъа да къарамай. Гюн де бек арив, кёк ачыкъ. Таза тойну гюню.

– Уйленегенлер бири де къазанны тюбюон къырмагъянгъа ошай. Гюн ачыкъ, булут, янгур ёкъ,— деп кюлей къатынлар.

– Къырмагъя къазаны болмагъандыр, – дей башгъасы.

– Яхши этген эди олар чы, къыргъан буса янгурдан, чыламукъдан тойну татывун билмежек эдик, – дей башгъасы.

– Хан негер къарай. Тюш болуп бара хомуз согъулмай. Хомузчу кимдир?

– Ким болажакъ, Гъасинат бар туруп. Ашап тура, битсе согъар, ол согъуп башласа чы, токътайгъан ерин де билмей. Нече де гючлю къоллары да бар ону.

– Болмасынмы? О – чу яш заманындан берли хомузчу. Гъалигине Шамилни кюонден башлажакъ.

Гертиден де, бираздан Шамилни кюю жагъ куюде ойкюргенде, тойгъа жыйылгъанлар бирден-эки бир йимик жанланып гетдилер. Шоссагъат бийивлер башлана. Уллулар чы нечик де, гъатта гиччи яшлар да бийий. Чавушлар халкъгъа низам салма гиришлер. Той башлана. Шо вакъти улан да, къызы да чыгъып, бийий туруп, той йырын йырлайлар:

ТОЙНУ ЙЫРЫ

Тойгъа барсанг, тоймай бар,
Тойгъунча ашамагъя.
Тойда сайлап, къыз да ал,
Сююнюп яшамагъя.

Тойгъа геле гёzelлер
Гёзлени ял этмеге.
Насип де бере Аллагъ
Муратлагъя етмеге.

Улан – къыз тойда бийий,
Санларын бек къувнатып.
Къызлар къуймур болалар,
Уланлагъя бал татып.

Бийип, чакъда бир токътап,
Арып-талып къайталар.
Бир-бириң сюегенни,
Бийив булан айтала.

**Тойлар къуванч гелтире,
Юреклени йыбата.
Тойгъя гелген жагъиллер,
Тойларда дослар тута.**

**Тойлар бәзей юртланы,
Халкъны ругъун гётере,
Эки сюйгенин бир этип,
Насип бар ерге элте.**

**Тойда сююв башлана,
Улан ва къыз шатлана.
Тойда сююв тапгъанлар
Инг насипли болгъанлар.**

**Гъей, жагъиллер, гелигиз,
Тоюбузну гёрюгюз.**

**Сююв тойда тувула,
Шону сиз де билигиз.**

**Аллагъ сюе досланы,
Бере олагъа насып.
Сюймей ол эсирикни,
Насибин къоя гесип.**

**Ананг оылгюр гъаракъы,
Устьстюнг таза, ичинг нас.
Сени ичген адамгъа
Бир гүон оылюм, бир гүон яс.**

**Гел, къояйыкъ ичкини,
Шатлыкъны гётерейик.
Масхара-оюн булан
Гелинни гелтирейик!**

Шоланы мысгыллап, пуршавлукъ эте туруп, эки жухуру яшлар да, доммайлар да тойну ортасында ойнап, чабып айланалар. Олар тюрлю-тюрлю оюнлар этип, халкъны кюлете, шатлыкъны гётере ва чакъда бир ханлыкъны столундан бир затлар алып да ашайлар. Олар этеген затлагъа биревню де хатири къалмай. Олар оызлер де оюн-масхараларын илиякълы күйде күйлей туруп этелер.

Арадан заман гете туруп, атгъя да минип жагъил улан ат ойнатмагъа чыгъя. Атны устьстюнде ол бек тизив олтура, бек уста күйде атны юрюте, оғъар оъзю сюйгэнг-сюйген затланы этдире, орталыкъда бийите, иелип къызыны алагъан болуп масхара эте, чапдыра, бийикликден атылта, дагы да хыйлы затланы этдире. Бирлер оғъар разилик савгъатлар бере. Халкъны хыйлы шат этикюлетген сонг, атны тебиндирип гъайдап, чыгъып гете. Халкъ оғъар разиликке харс ура.

Гелин алма барабыз! Гъазир болугъуз! Къудакъызлар, алдагъы арбагъа уллулар, экинчисине – гелин ва къудакъызлар ва хомузчу олтуралар. Гелин алып гелгинче уланнны абзарындагъы той токътала.

Той булан булар гелин турагъан ерге бараптар, онда уллулар уйге гирип ерлешгинче абзарда бираз той этип, сонг токъттайлар. Уллулар, абын, олар булан гелген ханлыкъны генералы, гъар ким оъзюню ишин эте. Тамазалар –уллулар уйи есилери булан ёлугъуп хабарлайлар, гелинни абын къатын гъазирлеп, оъз къолуна ала, къудакъызлар тойну гъайын этелер, тенглилери булан ёлугъуп, хабарлайлар. Шолайлыкъда бираз заман гете. Сонг гелинни абынны янына да олтуртуп, барысы да жыйылып бирче къайталар.

Ёлда оланы орамда ёл байлап, бир нече ерде токъттатып, жагъиллер савгъатлар алалар.

Уланнны уюне етишгенде, абзарда гелинни тачанкадан тюшорегенде, къыз алагъан уланнны инг ювукъ къурдашы гелинни тачанкадан оъзюню къучагъына ала. Шо вакътиде къатынланнны бири, уланнны къардашларындан

бириси, шо арада жыйылгъанлагъа кампетлер себип башлай, яшлар ябурулуп шоланы жыялар. Улан буса гелинни уйнню эшик алдына элте ва ерге сала. Шо ерде гелинге бал ялаталар ва ону онг къолуну аясын ачып, эшикни соянуу оърюоне баса. Гелин буса, къолун къысып турма къаст эте, сонг ача. Шо буса гелин бу уйге ачыкъ юрек булан, гъалал болуп гелегенни англата. Сонг ону уйге гийирип, онда онгарылгъан чубулдурукъгъа гийирип эретургъуза. Ол шолай эретургъан гъалда турма герек. Шо буса къайынлагъа, ятлагъа абур-сый этеген бола.

Абзарда той оъкюре! Ахшам болгъунча тойда халкъ йыбана, шатлана, рагъатлана. Экиннiden сонг савбол башлана, башгъача айтгъанда, уланны къардашлары, ювукълары ва оъзю сюйген башгъалар да янгы къуруулагъан агълоню савгъатлайлар: ханны столуна адамлар оъзлени савгъатларын бере, ханны хазначысы шо адам берген затны айтып, къычырып, халкъга малим эте: Пеленчени уланы яда къызы, пеленче савгъатгъа алтын билезик берди. Яда буса: уланны атасы гелинге сыйыр сагъат этди, анасы хали берди. Гъар адам берген затланы: алтын юзюк, сырғылар, гюмюш белбав, акъча (нечакъы экенни айтып) къычыра хазначыны чавушу. Шо вакътиде масхаракы адамлар оъзлени адатына гёре тюрлю-тюрлю масхарапар этип: пеленче берди оъгюз, онда тийсин магъа гёз, пеленче гёлек берген, ол шону тюшонде гёрген, ва дагъы да къужурлу затланы айталаар. Халкъ күлей, арада сёзге оътeturлөр дагъы да бир затлар къошуп айталаар.

Дагъы да бираз заман гетип, гиевнёгерлер уланны алыш гелелер. Аякъ айландырма герек. Хан стакангъа татли сув яда башгъа бир татывлу зат къуюп, алгъышлар айтып, гелинге бере. Ол да шо аякъны уланны ювукъ уллу къардашына бере, ол алгъышлар айтып, яшавда наисип ёрап, иче. Сонг шолай уланны анасына да бере. Ол да арив сёзлер айтып иче. Улан да шолай эте. Хан булагъа арив сёзлер айта, оланы савлугъундан оъзю де иче. Улан оъзю тюшген уйге гете, гелин буса чубулдурукъгъа гире. Той янгыдан янгыра. Гюнню биринчи шавлалары булан ханлыкъ гелинни сувгъа чыгъарып геле, шондан сонг ону, ханлыкъны иши бите.

Янгы тувгъан агълоню яшаву башлана. Уланны анасы Патимат гъали шатлыкъдан эки аягъы ер тутмай айлана, юзю шат, сююнюп не этегенин билмей, гелинден тоюп болмай айлана. Ол бары да адамлагъа разилигин билдире, савболлар айта, тюшген затдан савгъатлар бере. Ону къолу олай да дайм чомарт эди, гъали бираз имканлыкъ болгъанда буса, Патимат бары да адамланы сююндюрмө къаст эте. Ол инг бек сююнеген зат: эки де уланын уйлендирмө бажарылгъаны.

— Аллагъыгъа шюкюр, бары да зат бек арив битди. Эки де сабийим агълю болдулар, гъали оълсем де къайгъымайман. Шолар юрегимде талав болуп тира эди. Гъали буса, Аллагъу Тааланы буйругъу булан бары да зат онгарылды. Шону кютюп болмасман деп бек къыйнала эдим. Уллу Аллагъ наисип, савлукъ берсин шу халкъгъа. Заманланы къыйынлыгъына да къарамай, бары да къисталып кютдюлер шу уллу жыйынны. Эл бириксе, тавну хозгъай деп шулайгъа айтгъандыр. Барына да уллу савбол. Гъакимлер де къаршылыкъ этмеди бу тойгъа чы. Оланы юреклерине де рагъму салгъандыр Тенгирим, — деп, ол бек шат ва ругъланып айлана, барып-барып, гелинлени къучакълай, олардан сююнюп, тоюп болмай.

Шолайлыкъда жума гете, ай гете, авлакъ ишлер къыставлу болагъан йимик, жамият яшавда да уллу татывсуз ишлер болуп тура. Кулаклар деп ат тагъып бир табун халкъны гызызлар, тутуп айланалар. Биревде де парахатлыкъ ёкт. Тангала кимни тутагъанни билип болмайлар. Ярлыгъа да, байгъя да дегенлей, кимге тил чагъылса, шону алып гетелер. Гъар ким оыз гъайында, бирев-биревге инанмай, бир-бириндөн къоркъуп, очар да этмейген болуп барадар.

Тойдан сонг чу, айрокъда яман болгъан. Янгыз тилчилер шат айланалар. Аллагыны къодусу оызлеке де этмей къалмажакъны ол пакъырлар билмейлер. Амма етежек, бир зат да гъавайын къалмай.

Солтанбекни табуну бу ишде ерленген атгъа мингенде йимик гёрюне. Олар жагъ айланалар.

Адамлар буса танг къатып, орамгъа чыкъынан докъ бирев-биревден: «Не хабар? Кимни тутгъан? Кимни элтген? – деп сорайгъан болуп къалгъанлар. Шолай гъал адамланы къылыкъсыз этип бара, рагымуну тайдыра, адамлана арасында шеклик тувдур, бирев – биревге инанамайгъан болуп къала. Шо гъалланы гъакъында Асолтан булан Абас ишден арып-талып гелгенде уйде лакъыр этелер.

– Биз мунда, Асолтан, шагъардан бир тюрлю яхши хабарлар алып гелер деп умут эте эдик. Сен яхши гъазирленип гетген эдинг чи. Не айтма боласан? – деп сорай Абас.

– Абас инишкам, гёнгюнгню бузма тюше. Бир тюрлю яхшылыкъ да гёрюнмей, къарагъанда алъякъда. Бир зат да умут этме күй ёкъ, – дей Асолтан пашман тавуш булан. Ол терендөн кюстюне, ачувлу күйде башын чайкъай. Бираз ойлаша. Абас буса янгыдан, гъалекленип:

– Не ахыр айланып къалды дагъы гъали? Булар чы халкъны тувра женнетге элтебиз дей эдилер.

– Женнетге? Оылюп, бу ялгъан яшавну къойгъанлар чы барса да ярай женнетге. Сав адамлагъа чы жагъаннемден къайры зат къалмагъан бу яшавда. Шону чу англадым мен арт вакътилерде, – деп Асолтан пашман сейлей. Абас да бузулуп токътай. Булар сёйлемей хыйлы заман туралар.

– Олай болгъанда, ишлер – бырыкъ. Не ахыр айлангъан? – деп сорай Абас, къарсалап, эретуруп.

– Бары да ерде шу биздеги гъал: ябушув, оылтурюв, гюнагълав, гызызлар, жазалав. Ишни тюзлейик дейген ёкъ. Олай айтагъан адамны гёрюп де ярамайлар. Шоссагъат огъар бир тюрлю ат да тагъып ёоп, ёкъ этип, къоялар. Мен сорав берме сююп къол гётергенде, авзумну ачма да къоймадылар. Сен не айтма сюегенин биз билебиз! Сабанчылар бары да бир йимик, ер есилер, кулаклар, оланы тарбиялама герек, янгы яшавгъа уйретме герек. Олар гъар ким оызуне ишлеп уйренген, шо хасиятдан айырма тарыкъ оланы, жамиятчы этме герек. Топуракъланы барында алып, гъукуматгъа берме тарыкъ. Оызбашына топуракъда ишлейгенлер болмасын. Шондан олар умут уъзме герек деп къаныкъгъанлар. Шо партияны аслу ёлу болуп токътай гъалиги замангъя. Шону къабул этмейген – партияны душманы, халкъны душманы деп айтталар. Бизге лекцияларда айтагъан затлар ялгъан болгъан, яда шолай ойлашагъанлар да бар. Тек шолагъа ёл берилмей. Партияны шо ёлунан къаршы турғынны таптап гетежекбиз. Дагъы олай соравланы бермегиз, партия-

ны ишин бузма сюймей бусагъыз! – деп, мени де, башгъаланы да токътатып къойдулар.

– Булар айтгъанны этсенг, ягъ-намусну, тюзлюкню ташлама герексен, тилчи болма герексен, этмесенг, халкъны душманы деп ат тагъалар. Къайсы халкъны душманы экен о душманлыкъ? О да белгисиз. Экев-уучев бир ерде ёлугъуп хабарлап болмай: арасындан бириси тилчи болуп, бары да хабарны шоссагъат гъакимлеке етишдире. Авзунгдан чыкъгъан сёз шоссагъатдоқъ, сав юртгъа белгили болма герек. Шо негер ярайгъан затдыр. Сёйлемей турма да амал ёкъ, бугъуну йимик. Бир зат да айтмай, тутуп алыш гетелер. Испалини де бегитгенлер, Абувну якълап сёйлеген деп айтып.

– Болмас, хари!

– Воллагы элтген. Анасы аш алыш гетди бугюн районгъя.

– Не этегенни де билмеймен. Булагы къарап, кантыллап турма да ярамай. Не этме герек?.. Къышда мунда гелегенде, бары да зат ачыкъ эди, гъали бары зат да булгъанды, башдан аякъ гетди.

– Гел, Алигъажини янына барайыкъ. Ол бек гъакъыллы адам. Кёп булгъавур ишлени де шо бек уста ва тоз чечип, англатып айта. Ону уллу абуру бар халкъны арасында. Оъзю де туснакъдан гъали гелип турға, – дей Абас.

– Бигъ! Ол чыкъгъанмы? Мен чи билмегенмен ону. Барайыкъ!

– Сен шагъардагы заманда йибергенлер. Нече керен тутуп инжитип туралар. О оланы сёз булан токътатып къоя. Бек уста сёйлей, сабур да айтып.

– Герти айтасан. Шо айтгъанны этербиз. Яхшы чы юртда шолай гъакъыллы ва сав адамлар бары сама. Кёбюсю адамлар шашгъанлар. Оъзлер не этегенни билмейлер. Юрю, гъали барайыкъ, – деп, булар Патиматгъа да айтып, Алигъажини янына барма онгарылалар. Патимат да оланы бу пикрусун арив гёрюп:

– Не яхшы эсигизге гелди ол. Бек яхшы даражалы адам, бары да затны биле, бек сабур ва гъакъыллы гъажи. Адамлагыя яхшы кёмек эте, халкъны гъайын этип юрүйген асил адам, – деп арив сёйлей.

Булар Алигъажини Къуран охуй туруп табалар. Ол да булардан бек сююнюп:

– Ва! Сиз де гелемисиз, уланлар? Не яхшы этдигиз мени яныма гелип. Булагы чыгъып олтургъуз, – деп булагыа олтурма ерлер гёрсете. Асолтан булан Абас бек уялыш, огъар абуру этип, бираз тартынып айланалар.

– Гъажи агъай, авара болмагъыз. Эретуруп турсакъ да ярай, – дейлер.

– Олай деген не? Бир де ярамай. Булагы мени яныма олтурчугъуз. Кёпден къаравуллай эдим сизин. Не яхшыдыр сиз барыгъыз, – деп, буланы ол оъзюню янында олтурта ва:

– Уъягъюлер нечикдир? Не этип юрүйсөз? – деп сорай. Асолтан уллукъ этип:

– Бек яхшы бары да. Арив, сав-саламат турабыз. Сени кюонг нечикдир.? Булар сени де тынчайма къоймайлар, – дейлер.

– О гъукуматны иши чи. Бир затлар этме герек чи ол гъакимлер де. Гъалигэ олар шону бажара. Сиз не этип юрүйсөз? – деп сорай ол.

– Ишлеп турабыз. Биз кёп затны англамайбыз. Шо саялы, сени де гёрме сююп, бираз лакъыр этме де сююп, чыкъгъан эдик. Мен де шагъардан бугюн тюшде гелгенмен. Абас айтып эшитдим къайтгъаныгъызы. Бек сююндюк.

Булар илинсе, биревге, къармакъ болуп къалалар. Тамаша да болдукъ иибер-генге сав-саламат, – дей Асолтан.

– Бу биринчи гезик тюгюл мени тутагъаны. Менден зарал ёкъну билелер, ииберип къоялар. Къарайман, сиз булар этеген затланы сокъур сатыв этген иимик, туврачап булан алып къоймайсыз.

– Биз булар этеген затланы англап да болмайбыз, къабул этип де... – деп, Асолтан къысгъача оызлени къыйнайгъян затланы гъакъында Алигъажиге тёкмей-чачмай, бар күйде айта ва оызлер не этежегин билмейгенни де айттып англата. Алигъажи бек тергевлю тынглай хыйлы ойлаша, сонг сабур гъалда:

– Мен билегенни мен айттайым. Сиз буса, арив гъакъыллы яшларсыз, не этме герекни оызюгюз билежексиз, – деп сёзүн баштай. – Гъали болуп турагъан затлар – бек къыйын ва гъар адамгъа авур тиеген затлар. Шо да, билеген гишиге, ойлайгъанва англайгъян адамгъа Аллагъу Тааланы белгили аламатлары. Аллагъ инсанны не күйде де сынап къарай. Огъар гъалек болма, къарсалама герекмей. Шону уьстюнде яхши ойлашма тюше билеген адамлагъя: Шо неге экен? – деп сорав салып. Дюньяда бир зат да бир себепсиз, нечик буса да, бошуна этилмей. Аллагъу Тааланы билмейген иши ёкъ. Инсангъа о къарангы гёрюне. Шо саялы сабурлу ва чыдамлы болма тюше. Эшитгенсиз чи: сабур тюбю, сари алтын деп. Оызюно бары да элчи пайхаммарларын да сынагъян Аллагъ, адамланы неге сынамасын. Аллагъдан гелген къадарны шокюрлюк булан къабул этмеге тарыкъ. О Аллагъны саламы инсангъа. Бир табунлар гъалек болуп, къарсалап, о якъгъа атылып, бу якъгъа секирип айланалар. Амма олар бир зат этип де бажармайлар, неге тюгюл, Аллагъ буюргъан затны дагъы бирев де токътатма, не де асталатма бажармай, о болагъан зат тюгюл. Оызюно кёп элчиси салааллагъу алайгъи вассала Магъаммат пайхаммаргъя да Уллу Аллагъ: «Сен янгыз англатывчусан, сени ишинг – англатмакъ тюз ёлну, сен олар учун жавап бермейсен», – деген. Пайхаммар да шо ишни оыр даражада этме бажаргъан. О саялы ону Аллагъны алдында уллу абуру да, сыйы да бар. Шу мисалдан гъакъыл алсакъ: сиз де шу гъали болуп турагъан затланы англама къаст этигиз ва оызюгюз болагъан күйде адамлагъа англатма къарагъыз. Шо уллу иш. Бу гъукумат бек гючлю. Огъар къаршы турмагъа болагъан дагъы гюч ёкъ. Шо да белгили зат. Шогъар гёре, гъукуматгъа къаршы туруп ябушмакъ – бош зат. Шо оызюн, оызю билеме туруп, оылтурғен бола. Бек уллу гюнагъ, – дей Алигъажи. Булар бираразгъа ойлашып токътайлар. Асолтан къарсалап ииберип:

– Мен бир зат да англамайгъын болуп бараман. Булар бары да затны халкъ учун, халкъгъа яхши болсун деп этебиз дейлер. Шо халкъны якълап бир зат айтсанг, сен халкъны душманысан деп де гюнагълайлар. Оызлер буса не этип туралар. Мен шо халкъгъа булар этеген затлар яман болагъанны гёремен, о нечик яшайгъанны билемен. Бары да ерде къайгъы, йылав-яс, зулму этиле. Шогъар иннемей къарап нечик турма герек? Билмеймен! Бу бузукъ ишлеге бирев чю гюнагълы, бирев чю жавап берме герек.

– Мен билеген күйде, бу соравлагъа Сталинден къайры бирев де жавап берип болмажакъ. Шогъар кагъыз язып къарама герек эди, – дей Абас. Асолтан:

– Язма чы бола, тек огъар етишерми экен? Сонг да, ол о соравланы нечик гёрюр? Ушатмаса? Ол чу бары да затны оызю башлап билме герек, – деп, ой эте. Алигъажи къошуулуп:

– Яшларым, алгъасамагъыз. Биревге де, бир зат да язма да, сорама да герекмей. О сизин ишигиз тюгюл. Сиз, овзюгюз болагъан күйде, адамланы гёзүн ачма герексиз. Олагъа гъали не болуп турагъанны, шогъар нечик янашма герекни гъакъында айтма герек, адамлар булан лакъыр этмеге, оланы бираз сама ругъландырма герек. Булагъ къыйын вакътилерде шолай ишлер бек тарыкълы. Олар даймге тюгюл, бираздан гъаллар алмашынажакъ, енгил болажакъ. Гъалиги гъалны дагъы да теренлещирмей, йымышатма герек. Аллагъу Таала пайхаммарларына да дайм шолай тапшура болгъан. Мен чи бираз алда шону сизге айтдым. Гъалиге дагъы күй ёкъ. Сиз гъакъыллы яшларсыз, мени англажакъсыз. Бизге бек къыйынлы йыллар этип геле. Вёргиз, осаллыкъ этмегиз, енгилсүвдан ойлашмагъыз. Гъукуматны ишлери олай тез болагъан затлар тюгюл. Оланы күтмек учун уллу ой тарыкъ. Бу этилинип турагъан затлар да негъакъ тюгюлдюр. Оланы да бир маңнасы болма герек. Аллагъыны билмеген ишлери болмай, бу дюньяда ондан пурмансыз бир зат да этилмей. Шо затны бир де унутмагъаз. О гъакъ зат. Кёбюсю адамлар билимсизликден шону эсге алмай къоялар, бары да затны туврачап булан этме къарайлар. Олай ярамай. Англадыгъызы мен айтгъанны? – деп сорай Алигъажи. Булар овзлени разилигин билдиригенде, Алигъажи:

– Гъали юрюгюз ашойиге. Ондан Апа чапелеклер ашама чакъыра, – дей. Булар сёйлеме къарагъанда, ол:

– О бажарылагъан зат тюгюл. Юрюгюз алдымга тюшүп деп, оланы алышете.

Ашай туруп да булар хыйлы затланы хабарлайлар. Алигъажи булагъа дагъы да насиғъатлар бере, сабурлукъга чакъыра. Тек, дайм де халкъны янында болма герекни гъакъында бек ташдырып айта. Алигъажи ни янындан булар юреклери бираз парахат болуп чыгъялар ва овзлер не этме герекни сама англама болалар. Амма мунда болуп турагъан ишлени гъакъында оырге билдирмекни гъакъында олагъа хыйлы ойлашма тюше. Язып йиберсек, о кагъызын кимни атындан йиберме герек, къол салмай йиберсе, ялгъан деп къояжакълар; атын язса, шону билгендокъ, мундагъылар язгъаны яманлап, туснакъ этежеклер; адамлагъа къол салыгъыз десе де, бирев де рази болмажакъ. Онча да адамланы юреклерине къоркъунчлукъ синген, гъатта къардашлар да бир-бирине инанмайлар. Ахыр да: Бираз къарайыкъ, не болур экен, сонг бир күй ойлашарбыз, – деп токъташалар.

Асолтан да, Абас да, бек белсенип, Алигъажи айтгъан ишни яшавгъя чыгъарма сююп айланалар. Олар адамланы арасында кёп болалар, соравларын тюз ва тындырыкълы күйде жаваплар берме, арив этип англатмагъа къаст этелер. Ликбезде охуйгъан яшёрюмлер булан да, авлакъда ишлеп турагъанлар булан ёлугъуп да, юртда ишге барып болмай къалгъан адамлар булан ёлугъуп да, булар колхоз ишлени гъакъында хыйлы англатыв ишлер юрютер, тек халкъга шоланы англатмагъа бек четим бола. Гъакимлер тарыкъсыз затланы кёп этелер. Шоланы адамлагъа англатма бажарылмай, неге тюгюл, олар этеген затлар терс болуп чыгъя. Буса да булагъа адамлар инана, сёзюне къулакъ асалар. Шолайлыкъда яллайгъан яй геле. Буланы ағылупери де арив онгарылып тура, Патимат да эки де гелининден бек сююнүп, эки аягъын ер тутмай айлана. Асолтанны уюу булардан йыракъда тю-

гюл, шо саялы гъар минутда дегенлей булар бир бирини уьстюне етишлер, бир-бирине болушалар. Яшав онгарыла тура. Буса да халкъда бир тюрлю, къоркъунчлукъ, инамсызылкъ гъис этилине. Адамлар бек сакъ айланалар, бир-бирине шекли къарайлар. Яшавда алдынгъы татывлукъ билинмей. Бары да бир затны къаравуллайгъан йимик гёргөн.

Ашлыкълар яхши гётерилген, тек янгур ёкъдан саргъайып башлагъан. Шо гъал адамланы бек гъалеклендире. Дагъы бир-эки жума шулай иссилик турса, ашлыкъ болмажагъы белгили. Ачлыкъ болажакъ. Шо бары да затдан къоркъунчлу. Халкъ талчыкъда. Сугъарылагъан топуракълар да ёкъ.

Янгур болса, авлакълар мол тюшюм бере. Явун явмаса, тарлавлар гююп, къуруп къала. Шо буса – ачлыкъны белгиси. Ачлыкъ буса халкъ учун бек зараллы зат, бары да балагъланы балагъы. Халкъ шону яхши биле, о саялы да бек къоркъуна ачлыкъ гелирден. Тек огъар къаршы не этмеге герекни билмейлер. Юртну тамазалары жыйылып, Алигъажини уьстюне барадар. Ол оъзю де чакъгъа къарап, бек пашман болуп тура болгъан. Айландырып турагъан зувгъанын токътатып, Алигъажи гелгенлени сёзюне тынглай ва сонг:

– Мен артдагъы эки гюндөн берли Аллагъу Таалагъа тилемелер этип, хыйлы дуалар охугъанман, зувгъанлар айландырып тураман. Гъали булагъ этибиз: тангала бары да халкъ къабурланы янында жыйылсын къушлукъда. Аллагъдан янгур тилеме герек, уллу да, яш да шонда болсун, – дей ол. Тамазалар ону сёзюне разилер, тек тангала гъакимлер не айтар деп, тартыналар. Алигъажи оланы англап:

– Къоркъмагъыз. Олагъа гъали барып айтып билдиригиз. Олар да сюе чи ашлыкъ яхши болгъанны.

– Сюйме чи сюөлер, Аллагъдан тилемене нечик къарап экенлер?

– Айтсагъыз, билерсиз. Олар да адамлар чы. Ачлыкъны бирев де сюймей. Бу эки-үч гюнню ичинде янгур явмаса, ашлыкълардан пайда ёкъну олар билме гереклер. Билмей буса, сиз айтып билдиригиз, – деп, Алигъажи буланы ёлгъя сала. Гъакимлер буса булагъа тынглап, бираз заман ойгъа батып туралар, сонг:

– Олай да авлакъда ишлеме күй ёкъ. Тангала сюйгенигизни этигиз, – деп ихтияр берип къоялар.

Шоссагъат тамазалар юртдагъылагъа да, къырда ишлеп турагъанлагъа да бу хабарны билдирилар. Дёрт де авлакъ бригадалагъа атлылар барып, гъакимлени буйругъун етишдирелер.

Экинчи гюн, оъзю де жумагүнге къаршы гелген, сав юртну халкъ юртну къыбласында ерлешген къабурланы янындағы бырынгъы тюрк тёбелени янында къушлукъ вакътиде жыйылма башлайлар. Гюнню гюйдюрювюне де къарамай къара чёвке болуп уллу майданнаны уллу – гиччи толтургъан. Гъатта эки де отарда яшайгъанлар да гелгенлер. Бираздан тачанкагъа да олтурутп, Алигъажини де алып гелелр. Огъар кёп йыллар бола, къавжагъан къарт, уьстевюне туснакъларда сакълап да, органлар ону гъалын битдирген. Тамазалар ону билеклеринден тутуп, кёмек этип, тюрк тёбеге багъып алып юрийлер. Бары да халкъ гёргеген күйде бираз тёбеге оырленип, тамазалар ва Алигъажи токътайлар. Алигъажи онгайлы ерлешип битгенде халкъгъа батып къарай – майдан толгъан халкъ шып болуп, огъар багъып токътатъан.

Бу жыйынгъя, тамаша зат, гъатта, колхозну чу нечик де райондан гъакимлер де гелгенлер. Шолар да, алгъя чыкъма къарамай, халкъны арасында токътагъанлар. Алигъажи бары да адамлагъя тергевлю къарай ва сёз баштай:

— Аявлу къардашларым, юртлуларым, сиз барыгъыз да магъя бир йимик аявлусуз. Бизге Аллагъу Тааланы къыйынлы гүнлери тувмагъя туралар. Биз, барыбыз да ону алдында кёп затлагъя гюнағълыбыз. Шону яхши англама герек ва Аллагъдан ялбарып, гюнағълардан геч деп тилемеге тарыкъ. Ол рагъмулу. Гечген. Бизинден де ол гечер, биз гъакъ юрекден мюкюр болуп тилемеге бажарсакъ. Ол бизин бек яхши биле. Ачыгъыз юреклени Аллагъу. Гъакъ герти күйде ачыгъыз, тилегиз, йылагъыз, йылагъан айып тюгюл, тек тюз болугъуз, къоркъугъуз Аллагъдан, Ону къодусундан. Ол рагъмулу, англажакъ. Гъали барыбыз да гъар ким ойзү билеген күйде кёкге багъып тилевлер айта туруп, билегенлер дуалар охуй туруп, шу къабурлардан учь айланыгъыз. Биз де сизин алдыгъыз булан юройбюз! – деди тамазаланы алдына да тюшюп Алигъажи, адамлар тамаша болагъан күйде, аякъларын къатты басып, тек астаракъ юрюп ийбере. Ону артындан юртну тамазалары ва халкъ хозгъала. Гюн гюйдюре, о табун аякъланы хозгъалывуундан алатолпан болуп, чанг гётериле. Булар бары да этеген тилевлер бир уллу мотор ишлейгенде йимик гюрюллевге айлана. Шо гъалда шо табун адам къабурлары бир айлана, эки айлана, сонг Алигъажи токътап, тёбеге бираз гётерилип, бир затлар сёйлей туруп, хыйлы къала. Ол токътап, халкъга багъып:

— Бизин тилемеклер къабул болмады. Гъали тезлик булан гиччи яшлары барлар, шоланы алыш гелсин, юртда сувдан янып, мангырап турагъан гъайванланы, оланы балаларын алыш гелсинлер бир-бирине тиркеп. Гъали барыгъыз да бир-биригизден гечмекни тилегиз, иразилик алтыгъыз, бир-биригизден гъакъ юрекден гечигиз, яман къылыкъларыгъызын къояжакъга, ички ичмежекке сёз беригиз, бирев – биревге рагъмулу болажакъга сёз беригиз, тамакюнью къоюгъуз, тамакю сакълайгъан киселени шу ерде отгъя ташлагъыз, яхши болмагъя къаст этигиз! – деп, ол бек буварып, къатты күйде айта. Адамлар да Алигъажи айтгъан-айтгъанни этелер.

— Биз мунда зикир этип туражакъбыз, сиз гелгинче, – дей. Шоссагъат бир табунлар юртгъа гетелер, башгъалар зикир этме уруналар. Бир сагъаттъа ювукъ заман ойтюп, бары да жыйылалар. Гъали мунда яшланы йылаву – ясы, гъайванланы улуву-оькюрювю уллу къавгъягъа айлана. Шо заман Алигъажи халкъны алдына тюшюп, янгыдан юрюшюн баштай. Бу гезик булар дагъы да аста айланалар. Иссиликден, тунчкукълукъдан, гётерилген чангны да таъсириндөн эсден тайып йыгъылгъанлар да бола. Шо бир-эки адамны шоссагъатдокъ салкъынлыкъга тайдыралар, яда юртгъа алыш гетелер. Бу гезик булар бек аста юройлер, сагъатдан да артыкъ айланып туралар. Къабурланы айланып, шо тёбени янына етишгенде, Алигъажи токътап халкъга багъып:

— Аявлу дин къардашларым, дуабыз къабул болду. Гъали тезлик булан, уйлергизге гетигиз. Ювукъ авуллардагъылар чы уйлерине етишсе ярай, амма бираз йыракъдагъылар янгурун тюбюнен тюшмө болажакъ! – дей Алигъажи. Адамлар тез яйлма баштайлар. Бираңдан кёкде гюнбатар якъда бир гиччирик булут гёрюне, сонг уллу бола, ойнама баштай, ел уйфюре. Арадан сагъат чакъы заман гетип, берекетли янгуру явма баштай. Гертиден,

йыракъ авулдан гелгенлер, уйлерине етип битмей, янгургъа тюшелер. Халкъ, айрокъда, гъакимлер бу ишге бек гъайран болалар, ва бир зат да айтмагъан гъалда къалалар.

Асолтан булан Абас да Алигъажи этген бу ишге бек гъайран болалар ва сююнмеге де сююнелер. Олар авлакъдагъы ишлерин де къоюп, къуллукъ этип шо мажлисге гелип, бек къастктылып ортакъчылыкъ этелер. Янгур тилев битгенде, Алигъажини янына барып, оyzлени разилигин билдирип, сонг ону уюне де элтелер. Ону булан лакъыр этме суюсе де, Гъажини арыгъанлыгъын ойлап, сонг гележекге дыгъяр этип, ишине гетелер.

Шо йыл шондан сонг явунлар заман-заман ява туруп, ашлыкълар бек тюзелип бите, заманында къайтарылма да къайтарылып, гъамарлагъа жыйыла. Иш гелишли юрюле, халкъны арасында татывлукъ билине, тек бир тюрлю адамлар оyzлени пислигин къоймай, бузукъ ишлени кёп этелер, тилчилик арта, гюп - гюнағсызы адамланы айыплап, туснакълагъа йиберелер.

Авлакъда ашлыкълар бише турагъан вакътиде, айрокъда кёплени тутдулар. Къышда ашлыгъы битип, уй палтарын сатып буса да, гъаран балагъын янгы ашлыкъын ятме болгъан уллу агълюлер, ачдан ойлмесге саргъайып турагъан арпа башланы урлап, яшланы тойдурабыз деп, кёп тутулдулар. Хадижат деген къатынны эри ойлюп, беш яшы къалгъан. Шоланы ол нечик де янгы ашлыкъын сав-саламат етдирген. Артадагъы гюнлер буса бары да зат битип, халкъдан тиленип, яшланы не буса да тойдурба болгъан. Тилевни де ахыры бола. Яшлар буса, йылай, яс это, эсден тайып йыгъылма башлай. Шо вакъти савулагъан эчки де сют бермей, токътап къала. Хадижат не этежегин билмей, дорба да алыш, гечеден туруп, авлакъын чыгъа. Авлакъда ол эрнек чыкъгъан арпа тарлавнү гёрюп, шонда гирип, дорбагъа ярты бишген арпа башланы жыйып ала. Шоланы къувуруп, сютюн къатдырып, яшлагъа не буса да бир шорпа этип, ашатмагъа негет это. Юртгъа етише турагъанда ону къаравулчу Хизири гёре:

– Токъта гъали. Бу не, дорбадагъы? Къайдан гелесен? – деп сорай.

– Отардан гелемен, – деп ялгъан айтма уруна Хадижат. Хизири буса дорбагъа харманып:

– Гёрсет, мунда не бар? – деп къырсая.

– Сагъа не авара? Къардашларым берген шуну яшлагъа, – деп, Хадижат дорбаны артына яшырма къарай, Хизири юлкъуп алыш, дорбаны ачып, ичине къарай.

– Гъыы! Урлап гелесен. Тюш алдым, кансараптъ барабыз. Онда Солтанбек эттер сагъа этерин, – деп, Хизири мууну теберип-тюртюп, алдина салып, элтме къарай.

– Мен бир зат да урламагъанман. Ёл ягъада оьсген эрнек чыкъгъан арпа башланы жыйгъанман, яшлагъа шорпа этмеге. Уч гюн бола ашамагъаны. Этме, къой мени, – деп тилей Хадижат. Хизири къашларын да тююп, бек къобуп айлана.

– Мени бу ерге негер салгъан? Шу сени йимик уручуланы тутмагъа салгъан. Бир зат да билмеймен. Юрю алдым тюшюп, юрюмесенг, къолларынгны да байлап элтежекмен.

– Сени чи билесен, амалым. Беш яш бар. Къышдан гъарангъа чыкъдыкъ, ашлыкъ етишмей. Гъали бир бюртюк зат да ёкъ. Нече гюндюр яшланы тойдурмагъаным. Гетген йыл бир зат да бермей къойду чу булар ишгюнлөгө.

- Берир эди ишлеген бусанг.
  - Ишлегенмен, амалым, ишлегенмен къара язбашдан тап къыш гелгинче ишледим. Бир гюн де уйде къалмадым. Биледим шулай болажакъны. Эки къап ашлыкъ сав къышгъа боламы. Яшлар чы ашамаса болмай.
  - Магъа не авара сени яшларынг? Эринг тапсын олагъа аш.
  - Къайда, пакъыр, ол? Ону авлакъда оылтурюп къойгъанны сен чи билесен.
  - Бармагъан бусанг огъар эрге, магъа оыктемлик эте эдинг. Дюнья айланып геле. Гъали сен мени къолумдасан. Тюш алдыма. Магъа гелмединг, шо саякъны сайладынг.
  - Гъали гелейим, ал. Сен магъа гел деп айтдынгмы? Сулеймандан къоркъуп, сен чи сёйлеп де болмай эдинг.
  - Бир зат да билмеймен, тюш алдыма! – деп, акъырып, Хизири ачувланип, Хадижатны юмарлап, къолларын артына буруп байлай, дорбасын бойнұна да илип, теберип-түртюп кансаралгъа алып гете.
- Онда буса Солтанбек олтуруп табула.
- Не этген бу, негер гелтиргенсен? Тувра районгъа гъайдама герек буланы - гъукуматны бузагъанланы. Хадижат бирден къазапланып йиберип:
  - Ким буза гъукуматны? Мени йимиклер бузмай муны. Сиз бузасыз? Не ашлыкъ бердигиз гетген йыл? Къышны яртысына да болмады берген затыгъыз. Озынгүзге буса арбалар булан ташыдыгъыз. Мени эрим шу колхозну малын сакълайман деп оылюп гетди, беш авлети къалған. Шолагъа ким аш бережек? Сен бережекмисен? Бермежексен. Мен тапма герекмен. Бийлегенсиз бар затны! Къурсакъларыгъыз токъ. Гёзлеригиз майгъа батылып, бир зат да гёrmейсиз. Ёл ягъада оысген эрнеклени жыйгъанман.
  - О магъа авара тюгюл, авлакъ бары да гъукуматныки. Шондан алынгъан зат -уру! Хизири, буланы дагъы айланып мунда алып гелме, тувра районгъа гъайда. Муну да шонда элт! – деп акъыра Солтанбек.
  - Юрю! Чыкъ шундан! – деп Хизири, теберип Хадижатны кансаралдан алып чыгъа ва тувра районгъа онгарыла.
  - Яшланы сама гёрейим, бизин орамдан юрююк, – деп тилем Хадижат.
  - Гёrmе. Тувра алгъа юрю! – деп, Хизири ону алгъа тебере. Хадижат йылагъан гъалда башын да салландырып юрой. Кёп эрте вакъти, орамда бирев де ёкъ.
  - Бирев сама ёлукъмай яшланы тапшурмагъа, не болур сабийлеке! – деп йылай Хадижат. Къоллары чечилмеген саялы ол бетинде ағыагъан гёзьяшланы да сибирип болмай. Шолайлыкъда булар юртдан чыгъалар.
- Район судда буса узакъ хабарлап турмай: Халкъны малын урлагъан деп айыплап, бугъар суд этелер. Прокуор он йыл берме сюе, сонг адвокатны якълавуна гёре, яшлары къаравсуз къала деп, беш йылгъа токъташалар. Экинчи гюн ятапгъа салып лагерлеке гъайдап да къоялар.
- Асолтан арадан уын гюн оытюп Хадижатны хабарын авлакъда ишни устынде эшите. Шоссагъат ёлдашлагъа да айтып, районгъа бара. Онда буса бугъар судья:
- Ол лагерге де етишип битген. Бар зат да закон булан этилген. Шолай этмесе, уру токътайгъан зат тюгюл, – деп къоя.
  - Тюз тюгюл. Ол урламагъан. Ёл ягъада чёплеген.

– О ерлери магъа авара тюгюл. Къолунда ашлыкъ булан тутулгъан. Шолай адамгъа суд тийишли. О иш ябулгъан, – деп, судья гетип къала.

Асолтан прокурорну янына да гире. Ол буса, кюлемсиреп:

– Аз бергенге сююнюп турсун. Биз уъч будай башгъа да беш йыл беребиз,
– деп, Асолтангъа дагъы тынглап да турмай гетип къала. Асолтан бек къарсалап, Солтанбекни устьюне бара, ва:

– Сиз неге токътматмадыгъыз бу эрши ишни, шу ерде? – деп къаныгъа.
Ол буса:

– Гъар ким оъзюню ишине оъзю жавап берме герек, – деп гесип къоя. О заман Асолтан, бек ачувлу гъалда:

– Аллагъын алдында да шолай жавап бережекмисен? – деп сорай. Солтанбек бирден бек тамаша болуп:

– Мен неге жавап беремен? – дей.

– Неге тюгюл, сен гъакимсен. Шундагъы гъар адам учун сенсен жаваплы адам.

– Сен къайдан билесен? Ким айтгъан? – деп сорай.

– Уллу адамсан, Къурунны охумагъансан.

– Охугъанман. Нече керен де. О сагъа авара тюгюл.

– Магъа чы тюгюл. Амма сагъа дюр. Сен гъакимсен. Бизин закон булан да сен гъар адамгъа жаваплысан.

– Тюгюлмен.

– Дагъы негер гъаким болгъансан? Халкъ сайлагъан сени чи.

– Сайламагъан. Оъзюм тюшгенмен.

– Муна гъали тюзюн айтдынг. Оъзюнг салгъансан оъзюнгню гъаким этип шу халкъыя. Муна, шону соражакъ сагъа Аллагъ.

– Сорамажакъ. Гет шундан! Гъали сен къалгъан эдинг мени уйретмеге. Бар, ишиңгни гёр! – деп, Солтанбек ону устьюне гезинип юрой, Асолтан бурулуп, эшикни бек де уруп, чыгъып гете. Ол тувра Абаслагъа бара, тек ол да ишде болуп табула. Дагъы не этежегин билмей, Асолтан уюоне барып, төрен ойлагъа бата. Бираздан ол, оъзю де билмей тахтамекде ташланып юхлап къала. Къатыны Асият гелгенде де, уянмай. Ол да муну бек къавшалгъанын билип, асталыкъ булан уист опурагъын чечип, ятдыра. Ол онча да арыгъан болгъан, гъатта экинчи эртен болмай уянмай. Туруву булан Асолтан:

– Не замандыр? – деп сорай. Асият күлөй туруп:

– Бек юхлайгъанлар уянағъан заман. Аш гъазир. Ашап гет ишге, – деп, ону опуракъларын бере, сонг тепсиге аш салма уруна. Булар экиси де олтурup ашай туруп хабарлайлар:

– Сен нечик буладай гелип къалдынг? – деп сорай Асият.

– Шо Хадижатны ишин эшитгенде, токътап болмай гелдим.

– Сав юрт хабарлай шо пакъырны ишин. Беш яш етим къалды. Олай да атасындан сонг олар етим эдилер, гъали, гертиден де етим болгъанлар.

– Гъали къайда ону яшлары?

– Къардашлары пайлап алгъанлар сакъламагъа. Ахыры онглу онгмасын шо Хизирини. Йиберип къойса болагъан затгъа, йибермей, районгъа алып гетген.

– Ону чу Солтанбек йиберген районгъа.

– Гъуя, олаймы? Мен чи эшитмеген эдим.

– Мен ону булан яман сёйледим.

– Яхшы этмегенсен. Намарт гиши. Гъалигине бир зат этип къояжкъ. Шолай адамлар булан бираз гъилчачы болма герек. Олар айтгъанны англайгъан адамлар тюгюл. Янгыз оызленикин биле.

– Сен чи мени анам айтагъанны айтдынг.

– Шо герти зат чы.

– Дюр, дюр, билемен. Тек шулай ишге нечик сабур сёйлеме бола?

– Болма герек. Бизин гъали якълайгъан бирев де ёкъ. Закон да ёкъ, жамият да ёкъ.

– Тюз айтасан, бирдагъы айтсанг да. Чыдан болмадым.

Асият столну янында олтура, терен ойгъя бата. Сонг бек пашман гъалда:

– Гъали бир татывсуз заман. Не яманлыкъ да болуп къалма бола. Ягъ, намус, къылышкъ, рагыму – бир затда къалмагъан. Адамланы кёбюсю шолай. Гъар ким оызбашыны гъайында. Дағыс күй къоймагъан булар бизге, – деп, Асият оызюн бек талчыкъыргъан ойларын айта.

– Кёп ойлашып турма. Булай узакъ къалмас. Алышына заманлар. Яхшы гюнлер де тувар бизге. Мен ишге барайым. Сен талчыкъма, – деп, Асолтан авлакъгъа ишге гете.

Арадан бираз заман оытюп, Солтанбек оызюню адамларын жыя ва алгъасап, бек ачувлу гъалда:

– Магъа гъали яхшы тынглагъыз. Ишлер булай: ашлыкълар яхшы битген. Мол гелим къараувулана. Гъукуматгъа берегенни берип битген сонг да ашлыкъ къалажакъ. Шону исрап этмей сакъламакъ учун тогъайда гъамарлар къурма герек. Гъар ерде биз инанагъан адамлар болсун. Къараувулланы да кыыр якъдан гелтирежекбиз. Бизинкилер болмажакъ. Шо ишлени колхозну председатели этежек. Сиз огъар кёмекчилер болажакъсыз. Ону булан сёйлешинген. Сонг да бизге къаршылар бар. Башлап – Асолтан ва Абас, сонг олагъа иерип юрюйген яшёрюмлер. Шоланы, бир күй этип, ёлдан тайдырма герек болажакъ.

– Нечик тайдырма? Оылтурме герекми? – деп сорай олтургъанланы бириси еринден турмай.

– Олай да болма бола. Гълиге чи бизин ишлөгө пуршавлукъ этмейген күйде арекде сакълама тарыкъ шоланы. Бириң, я экисин чи ёкъ этме де тюшежек, башгъалары тартынсын учун. Олар нечик олай да токътайгъан къавумдан тюгюллөр. Пачалыкъны кёп ерлеринде ашлыкълар гююп къалгъан. Гъукумат бизде артыкъ ашлыкъ къоймажакъ.

Шону да билип, къышгъа яхшы гъазирленме тарыкъ. Ачлыкъ болма бола. Шону унутмагъыз. Ашлыкъ урлагъанлагъа закону къатты этгени де шо саялы, – деп, Солтанбек алданокъ якъчыларын гъазирлей.

– Сен айтгъан күйде этежекбиз, – дей Алибек. Булагъа арт вакътиде къошуулгъан Хидир де:

– Биз гъазирбиз, сен айтгъанны этмеге, – деп къошула.

– Заманы гелгенде, мен билдирижекмен не этме герекни, гъалиге шо сорту халкъгъа сёгюп юрюгюз, – дей Солтанбек.

– Инанмай чы олар, – дей Хизири.

– Инанажакъ, инанагъан күйде хабарласагъыз! Шону да бажармаймысыз, ашгъарамлар! – деп къабуна Солтанбек. Шондан сонг булар яйылып гетелер.

БУДАЙ БАШЛАНЫ ТЁРЕСИ

Абасланы хоншусунда яшайгъан Батыр дейген он йыллыкъ яш къурдашлары булан авлакъгъа барма деп ёлгъа чыгъалар. Булар гъар гюн шолай барып, авлакъдан кёрюкге якъмагъа отун гелтирелер: къуругъан къургъай, ювшан булан тобургъу ва башгъа тюрлю янагъан къуру затлар. Матке урлукъ(урлукъ) чалынып башланса, ону саптагын гелтирелер. Бу гиччи яшлагъа шо тынч иш тюгюл, тек яшлар отунну артындан сююне туруп баралар, неге тюгюл онда эркин къыдырма ва ойнама болалар. Гюн къызгъынча, жыягъан затын жыйып битмек учун эртен эртерек туруп ёлгъа тюшелер. Къол арбасы бары шону алыш бара, ёгъу буса юн аркъаны да бойнуна илип бара. Бир ожакъда да арбагъа екмек учун не ат, не оьгюз, не эшек сама да ёкъ. Барын да колхозгъа алгъанлар. О саялыш бары да затны адамлар оьз аркъасы булан этелер. Дагъы амал ёкъ.

Ягъарлыкъыны жыйып, байлам этип битгенде, шо юн аркъаны къатынбайлав этип байлап, (аркъаны бир учун шо жыйылгъан затны къысып байлай, сонг биревю узун учун шо кюлтени ортасындан таба гёнделен айландырып, я онг, я да сол инбашына илип болагъан кюйде этип, бир инбашына иле, биревю узун учун бириси якъдан гелтирип, шо инбашына илген йипге тагъып, къысып байлай. Шо гъалда юкню элтме тынч бола), аркъасына гётерелер, йипни узун учун буса тёшюнде байлайлар. Шолай этсе, юк – аркъада, къоллар – бош, юрюме тынч бола. Оъзлени юклерин гъазирлеп битгенде, булар бир салкъынлыкъ табып, бираз ял алалар, сонг къайтма ёлгъа тюшелер.

Къайтма деп ёлгъа чыгъып бир хыйлы юрюген сонг Батыр Салёвге будай тарлавну гёрсетип:

- Не арив будай башлар, гетегенде къувуруп ашама бираз-бираз алайыкъ, – дей. Салёв къоркъунуп, ари-бери шекли къарап:
- Бирев гёрюп къойса чы? Бек ачман, тек, къой гетейик. Гёрсе, илинип къалажакълар, – дей.
- Ким гёрюп тура бизин. Бирев де ёкъ чу. Болса да, бир-эки будай башдан уру боламы? Гиши гёrmейген кюйде этип, гётеримлени араларына тыгъайыкъ, – деп къаныгъа. Ону яны болуп, Гъамит де къаныгъа:
- Ачдан оълюп бараман. Уйде де ёкъ ашама бир зат да. Анабыз да авлакъда ишлей. Ахшам геч къайтажакъ. Шонда да, оъзюне береген къатыкъыны яртысын сакълап болса, алыш гележек. Болмаса, шо да ёкъ. Мен чи аламан, гъали шу ерде уруп оълтуре буса да, – деп, аркъасындагы югюн ерге ташлап, тарлавгъа багъып юрюп йибере. Ону артындан башгъалар да иерелер. Бираз- бираз будай башлар жыйып булар ёлгъа чыгъалар, лап шо вакъти ерден чыкъгъан йимик болуп, Къазий тёбени артындан таба чыгъып, буланы уъстюне этип къала. Гелив-геливюнде ол, бек къагъарланып:
- Бу недир бу сиз этеген? Ессиз къалгъан тарлавлар бармы? Сиз чачгъанымсыз бу тарлавну? Бу гъукуматны заты! – деп акъырып башлай. Бирден болгъан бу ишге адагъан, абдырагъан яшлар, огъар тикленген гъалында

сёйлеп болмай къалалар. Къазийни акъырыкълары бираз сейирлешген сонг, бираз эс тапгъан Батыр:

– Къазий агъай, биз бек ач болгъанбыз. Уйде де ашамагъа зат ёкъ. Ана-ларыбыз да ишден геч къайтажакълар, шо саялы, къувуруп ашама бир– эки башлар алгъанбыз. Шу бир– эки башдан тарлав битеми? Ярамай буса, ма! ал овзунге! – деп къолундагъы будай башланы он аякъ тюбюне ташлай. Къазий бир агъара – къызара, ачуундан сёйлеп болмай къала, сонг эсин жыйып:

– Сен! Сен муну магъа негер ташлайсан? Асолтан да, Абас да уйрет-ген затларсыз. Муну гъали барын да ерине элтип бережексиз! Мен этермен сизге этерин! Барыгъызын да туснакъ этдирежекмен. Сонг билерсиз сизге болагъанны.

Батыр бираз ойлашып, сабур гъалда:

– Агъай, биз дагъы этмежекбиз. Билмедик. Йиберип къой бизин уйге гетмеге. Уйдегилер талчыгъажакълар. Олар бары да ишде авлакъда. Биз де танг намаздан берли авлакъда отунлукъ жыйып къыздырдыкъ. Гъали арып гъарап геле турабыз, – деп арив сёйлей. Къазий буса, къопгъан гъалда:

– Бир зат да билмеймен. Сиз уручуларсыз. Уручуланы ери туснакъ!
– деп акъыра бир токътамай. Батыр яннавуруна тюшүп гелеген Гиляний дейген яш шо эришивлюкгэ бир сёз де къошмай тура. Гъали буса Батыргъя ювукълашып, ону къулагъына астаракъ: «Батыр, овзунг де бил, яшлагъа да аста айт. Онда – юртгъа гелгенде, бир сёз де айтмай туруп, мен айтгъан затгъа: герти айта, шолай болду деп турарсыз», – деп бувара. Къазий ат булан бираз артда къалгъандокъ, яшлар бары да шолай сёйлешелер. Шондан сонг, Къазийден пайда ёкъну билип булар бир сёз де айтмайлар. Ол буса ат булан гелип, буланы уьстюне тебиндирип, къоркъутма къарай, буланы сёйлетип болмай не де эте. Ахыр да, арып-талып, чангъа-хумгъа да батып, сувдан да янып, ач гъалында булар юрт советни, кансааралны алдына гелип токътайлар. Буланы гелишин гёрген адамлар да, буланы артындан чубуруп гелип, шо ерде хыйлы адамлар жыйылып къала. Къазий оланы къувалама къарай, болмай, акъыра, къычыра, не де эте, тек бирев де гетмей, уьстевюне, Къазийни акъырыкъларына къулакъ асып, дагъы да кёп болуп бара. Сонг Кансааралдан Солтанбек чыгъа:

– Бу недир бу? – деп сорай.

– Булар – уручулар. Тутгъанман. Гъарап алыш гелемен! Авлакъдагъы бу-дай тарлавну чытарлап къойгъанлар. Гъарап жыйгъанман буланы бир ерге. Булагъа суд этме герек. Районгъа элтемен гъалли, – деп, акъыра Къазий ат-дан тюшмеген гъалда.

– Токъта гъали! Не алгъасап къалдынг? Мен бир зат айтмагъанман сагъа! Герек буса да, тюгюл буса да, мен айтажакъман сагъа! – дей Солтанбек.

– Мен билемен. Буланы Асолтан да Абас да уйретип йиберген авлакъга уру этмеге! – деп, акъыра Къазий.

– Токъта! Тын! Мен сорайым булагъа, – дей Солтанбек:

– Сиз неге этдигиз бу ишни? Олай яраймы? Урлама яхши тюгюл, – дей Солтанбек яшлагъа багъып. Теберилип, алгъа жийрен Гиляний чыгъа. Ол

оъзю де бир сари тюсде гёрюнеген саялы, тюклери де башындагъы алтынгъа ошап къалгъянгъа гёре яшлар огъар жийрен деп ат къойгъанлар. Муна шо жийрен, бек гыиллачы да дюр. Гъали де ол Солтанбекни устьюне юрюп:

– Не яхшыдыр сен мунда болгъанынг, агъавум. Сен гёргей эди деп, Аллагъдан тилем туралады. Мен тилемен күйде болуп да къалды. Гъали болгъан ишни мен айттайым. Ялгъан айтмайман, булар тюзлер. Биз тангдан туруп отун жыйма барабыз. Уллулар ишден гелгинче. Кёрюклерде якъма зат гъазир этебиз. Къушлукъга къайтабыз. Бугюн де шолай геле тура эдик хабарлай туруп. Бизге ярты ёлда шу гиши ёлукъду. Атдан да тюшюп, бизге:

– Къайдан гелесиз? – деп сорады.

– Якъма отун алыш гелебиз, – дедик. Бизге къарап туруп, сонг ол:

– Къарагъыз, будай бишет туралады. Гирип будай башлар алышты. Уйде къувуруп ашарсыз. Бир-эки башдан тарлав битип къалмажакъ. Къырыйдан алышты, – деди. Биз не айтагъанны билмей токътадыкъ, сувубуз битген эди, сув тилемдик бугъар: – Ёкъ, – деп, бермеди. Сютлю будай башлар, шолай ашасагъыз, сув да болмажакъ сизге, – деди. Биз де гирип биразны алдыкъ. Сонг гетдик. Юртгъа етише турагъанда:

– Гъали кансаалгъа барабыз деп, бизин уйлелеге барма къоймай, шунда алыш гелди, – дей Гиляний. Къазий ачуундан не этегенин билмей, ари-бери къарай.

– – Ялгъан айтасан! Мен бир зат да айтмагъанман. Сизин шолай тутгъанман! – деп акъыра ол.

Сонг Батыр ва башгъа яшлар да Гиляний айтагъан күйде болду шу иш. Бизин эсибизде де ёкъ эди будай. Биз отун алыш гелме баргъан эдик. Шо гиши къаныгъып къалды. Уллу будай башланы оъзю гёрсете эди. Дагъы да алышты. Тарлавда кёп бар дей эди. Биз де огъар инандыкъ. Ярамай буса, дагъы алмасбыз, – дей яшлар бирини сёзюн башгъасы гертилей туруп. Солтанбек де, жыйылгъан адамлар да булагъа къарап, тынглап, тамаша – гъайран болалар. Яшлар буса бирини авзундан бири алыш сёйлейлер. Арагъан гёзлери булан ари-бери къарап, Къазий бу сёзлеге нечик жавап бережегин билмей, тыгъылып къала.

– Мен!...Мен бир зат да айтмагъанман! Булар ялгъан аита! – дей.

– Бир ялгъан да айтмайбыз. Шолай болмаса биз нечик айтып болабыз?

– дей Батыр. – Сен буюрдунг, биз этдик. Гъали башынгны къачырасан.

– Огъар къара дагъы сен. Бу гесертки айттгъан затны гертилей бу да. Мен этермен сагъа этерин, – деп онгарыла ол.

– Гей, Къазгерей! Токъта гъали! Шолагъа бир тийип къара гъали, шу ерден сав гете бусанг къарайым! – деп, бир акъ сакъаллы къарт сермеп ерден залим таш да алыш онгарыла. Къазий не этегенин билмей:

– Мен... мени... Магъа ялгъан яба туралар. Мен...

– Сен бир зат да тюгюл затсан. Сабийлелеге не къаныкъынсан! Олардан да не сюесен, уллуланы чы къоймай эдинг! Лагъ бол шундан, шо макъар башынгны уватгъынча! – деп, ол къарт Къазийни устьюне юрюй. Ону арты булан башгъалар да онгарыла туралар.

Солтанбек гиришип:

– Токътагъыз, тамазалар, токътагъыз. Бирев булагъа бир зат да этмежек, тек беш будай башны урлагъан адамгъа 5-ден он йылгъа ерли суд этме бола. Булар чы яшлыкъ этип алгъандыр... деп сёйлей турагъан Солтанбекни сёзүн бёллюп, жийрен Гиляний:

– Ёкъ, агъав! Бизге шо алдыртды! Ялгъан айта шо! – деп къычыра.

– Яхшы балам, яхшы! Гъали юклеригизни де алып уйлеригизге гетип къалчыгъыз. О яшгъа мен этермен этерин! – деп, Солтанбек яшланы уйлерине йибере. Сонг халкъгъа багъып:

– Сиз де гетигиз. Бир зат да болмажакъ дагъы, – деп маслагъат эте. Жыйылгъанлар тозулалар.

Тек бу иш олай битип къалмай: арадан эки жума оытюп, танг намазда туруп, авлакъ ишге барагъанлар, къабурланы кыбласында эсин-пусун тас этген Къазийни къаркъарасын къангъа да, хумгъа батып табалар. Эсин тапмай ол хыйлы заман къала. Эсин жыйгъанда буса:

– Мени бир уллу акъ опуракълы жин гелип, уруп, йыгъып гетди! – деп хабарлай.

Амма ону биревлер яхшы ийлегени билинип тура. Шондан сонг ол акъсакълап гъаран юройген болуп да къала. Къаркъарасындагы яралар сав болмай кёп заман тура. Бир – эки айдан да артыкъ ол тёшекде ятгъан сонг, къыргъа чыгъагъан бола.

Шондан сонг ону шо заман тапгъан ерге: «Къазийни жин къакъгъан ер» – деп къоялар.

(Давамы бар)

**Аявлу охувчулар!
Журналға язылма унутуп къалмагъыз!
Редакция**

Жыларының 75 йыллығына

**Магъаммат-Наби
ХАЛИЛОВ**

АХЫРЫНЫЧЫ АТ ЯРЫШ (эссе)

АРГЪУМАКЪНЫ АКЪСАГЪАНЫ – ОЫЛГЕНИ.

(Атапар сөзю)

Йигирманчы асруну сексенинчи йыллары. Талги деген бютюнсооз күрортда ишлейген заманым. Оъзунде гъар гюн бир мингден де артыкъ адам ял алагъан ва савлугъун къолайлашдырагъан уллу ортакъ ожакъны гъар гюнлюк аваралары да, артгъа салма ярамайгъян алгъасавлу масъалалары да кёп болагъаны ачыкъ зат. Мунда жаваплы къуллукъда ишлейген мен, шолай гъалны оъзюмню гъар гюнлюк гъаракатымда гъис этдим. Амма аслу иш къуллугъумдан къайры, адабият яратывчулугъум учун да чола тапма болагъанымдан эпиз сююне этдим.

Муна, бугюн ахшам да, курортну яшавлукъ ва жамият имаратларындан айланып гелип, кабинетимде олтургъанман. Бир-нече жумалар алда язма башлагъан шиърмуну ахырынчы керен камиллешдирип турман. Кабинетимни эшиги аста тавуш булан къагылды. Мен бу гъалгъа да уйренип къалгъанман. Неге тюгюл, бурай уллу курортну яшавунда къаравулланмагъян не гъал да тувма бола чы.

– Ассаламу алейкум, Магъаммат-Наби, – деп, бою-сою алаша буса да, къаркъарасы молдан гелген, орта чагындагъы улан, кабинетиме гирип гелди. – Мен сагъа пуршавлукъ сама да этмедиимми?

– Ваалейкум ассалам, гел, хошгелдинг, – деп, мен ону къолун алдым ва ишчи столумну янындагъы бош шанжалны гёрсетдим. – Бир де пуршавлукъ этмедиинг. Дос уьстюне дос гелеген адатдыр.

– Мен Абужаппарман. Мунда, посёлокда, яшайман.

– Мен сени танымасам да, посёлокда бир-нече керен гёргенмен.

– Мени тухум тамурларым Уллу Къазанышдан баш ала. Мени бабаларым аввалда мунда гёчюп гелген. Мунда найып Жаммалутдинни нечесе минглер къою-къозусу булангъы уллу къотаны болгъан. Мени бабаларым мунда

къой бакъгъан. Жаммалутдин бий лап да сыйлы къонакъларын мунда алыш гелип, нечесе гюнлер эмли сувларда ятып, ял алыш гете болгъан.

- Мен шо гъакъда гъали болгъунча эшитмеген эдим.
- Талгини биз билмейген дагъы да кёп сырлары бардыр...
- Посёлокда не иш булан машгъулсан?

– Тухумдашларбыз йимик гъали де гъайванчылыкъдан айрылмай туралан. Атам Чачлыбий къотанда сыйыр фермада кёп йыллар туварчы болуп ишледи. Гъали уллу чагъында уйде аврувлар – сыркъавлар булан тогъя тартып тура.

– Воллагъ, не этме герек, узакъ оымор сюрмек учун уллу ягъ да, чыдам-лыкъ да тарыкъ бола. Аллагъу Таала кёмек этсин.

- Баракалла, Магъаммат-Наби.

– Бизин лакъырыбызын аш – сув учун къолланагъан столумну уьстюнде къайнап туралган электрик чайникни тавушу бёлдю. Барын берген байгъа саллыкъ дегенлей, мен демли чайгъа къошум этмек учун холодильникимден татли ашамлыкълар да чыгъарып, саламат стол къурдум ва:

– Абужаппар, лакъырыбыз бёллюнүп къалгъан эди, – деп, огъар муштарлы куюде тынглайгъанымны англатдым.

– Гъали энни мен сени янынга не мурат булан гелгенимни англатайым, – деп, Абужаппар ярты ичилген чай пинжасын налбекиге салды ва къолтукъ кисесинден чыгъарып, бир – нече керен бюклөнген «Ленин ёлу» газетни ахырынчы бетин ачды. – Бу газетни магъя, къайтарып берерсен деп де ятып, къазанышлы Ризван берген эди. Ол мунда, посёлокда, яшай.

– Бек яхши таныйман Ризванны. Ол чу бизин курортну лап гъаракатчи ва абурлу уланларындан бириси. Магъачкъала шагъар исполкомну советинде бизин депутатыбыз да дюр.

– Ризван газетни шу бетиндеги сени шиъруларынгны да, суратынгны да гёрсетип: «Бизин заместителебиз Магъаммат-Наби шаир экенин де билмей эдим», – деп тамаша болду.

– Гъай, арада – ягъада чола тийгенде къолума къалам алагъан кюом бола.

– Мен сени шиъруларынгны къайтарып – къайтарып бир-нече керен охудум. Бир шиърунгну гёнгюмден билмеге аз къалып туралан.

- Къайсын?

– «Йылкъычыны хабары» деген шиърунгну.

– О шиърум сагъа нечик таъсир этди дагъы?

– Мен оъзюм де йылкъычы экенге, – деп, Абужаппар заман – заман газетте де гёз къаратса туруп, шо шиърумну къычырып охуп йиберди.

**Нече гюлюк оъсген мени йылкъымда,
Нече гюлюк чал туманда чайынгъан.
«Къарчыгъа» деп къойгъанымны гъакъында
Хабар юртгъа яшлар булан яйылгъан.**

**Оъсген сайын къара яллы Къарчыгъа,
Оъсе эди тёбем де бир къарышгъа.
Биринчилей баргъан гюн де налчыгъа:
Аргъумакъыны уйрет! – деди ярышгъа.**

**Камай булан Каантайны тюзюнде
Къарчыгъамны бир чапдырып къарадым.
Къызыл тангда гион ойнатып тизинде,
Туягъындан от чыгъартып барадым.**

**Ярышларда озма къоймай башгъаны,
Гъаман алда гелдим Герей авлакъда,
Нече керен оыктем тёшюн къашгъаны
Безендирди гюлмелли де, явлукъ да.**

**Йыллар гетди. Йылкты азып – тозулуп,
Къарчыгъаны берди магъа савгъатгъа.
Ат ярышлар, шат барышлар бузулуп,
Авур гионлер гелди сапа – сав атгъа.**

**Нече керен къыргъя янгыз о чыгъып,
Нече керен ярыш гызыны тёшлекен.
Яз гечелер кишиниден талчыгъып,
Языкъ атам янгызлыкъда кишиген.**

**Бир гион ахшам атам мени тас болду,
Онда чапдым, мунда чапдым къайдадеп,
Чубурувда туварчы яш рас болду,
Къарчыгъангны гёрдюм орман бойда деп.**

**Къарчыгъама сабийим де таш атмай,
Къамучумну силлемек де ят магъа,
Адамланы къылыкъларын ушатмай,
Айланадыр къошуулуп къыр атлагъа.**

Абужаппар шиъруну охуп битгенде кабинетимде бираз замангъа шыплыкъ тувду.

– Сен, Магъаммат-Наби, бу шиърунг булан мени яшлыгъыма къайтардынг. Мен мунда тувсам да, охув чагъымда Къазанышда яшап, онда школалы охуп бирдиргеннен. Мени атамны агъасы Ибрагым колхозда бригадир болуп ишлей эди. Ол эртенден ахшам болгъунча миник аты булан авлакълардан айланып, оъзюню колхозчуларыны ишлерин тергей эди.

Ахшам уйге къайтгъанда ол атны югенин магъа тапшуруп къоя эди. Оъзю де жийрен тюслиу нече де арив ат эди. Мен атгъа мингенде, tengлилерим магъа сукъланып къарай эди. Ханкёпюрню ювугъундагъы тар со-къмакъ булан оъзенге тюше эдим. Мунда таза, салкъын сувда атны сапун булан жувуп, ялын, сыртын, савурларын тараап, тумарлап, ат аранлардагъы гёзетчиге тапшура эдим.

Абужаппар пинжадан бир-нече керен чай уртлады... Бир гесек заман алдына къарап турду... Сонг бирден – бир шавкъланып:

– Шо йылларда Къазанышда ат чапдырывлар нече де леззетли ойте эди, – деп, лактырын давам этди. – Олар кёбюсю гъалда, Камайны тюз авлагында май байрамлагъа байлавлу ойтгериле эди. Айланадагъы юртлардан къайры да, Къазанышгъа башгъа районлардан да ат чапдырывчулар оъзлени югюрюк атларын алыш геле эди. Бизге, яшлагъа, шо гюнлер чинк де къужурлу ва къуванчлы байрамлагъа айланып къала эди. Къазанышны къабарты жынслы аргъумакълары «Самолёт», «Къарлыгъач», «Мотор», «Къарчыгъа», ат чапдырывчулары Идрыс, Шамсутдин, Нажмутдин бугюн йимик гёз алдымда. Айрокъда Шамсутдин «Самолётну» онча да уста күйде чапдыра эди чи, дагъы болмагъанда, ахырынчы дёгерек ёлда мезги-лге етишегенде атыны башын сама да алгъа чыгъарып, озма бола эди. Бир-бир гезиклерде ол савлай бир дёгерек ёлгъа алда бола эди. Оъзюню артын-дан бирев де етишмежек шолай гезиклерде Шамсутдин бир къолу булан атны еркъашын, бириси къолу булан буса айынын тутуп, аякъларын ерге тие – тиймей узатып токътай эди. Яда оъзенгидеги аякъларын узатып, атны уystюндө эретургъан күйде геле эди. Биз, яшлар, Шамсутдин этеген эпизиз къоркъунчлу гъонерлек авзубузну ачып къарай эдик.

Аргъумакъ – эргишини къанаты дегенлей, шо ат Шамсутдинни абурун-сыйын онча да кёкге чуюген эди чи, биз, яшлар, юртлубуздан оъктем болуп, оғъар бийик тавгъа йимик тюпден уystте багъып къарай эдик.

Абужаппар, лакъырны бёлюп, чайын алгъасамай уртлай туруп битдириди ва:

– Магъаммаат-Наби, сен гече де, гюн де ишни уystюндеги адамсан. Балики, мен лакъырмын узатып, сени инжитип сама турмайманмы?

– Ёкъ, ёкъ, Абужаппар, вёре, шолай ойлашма. Къужурлу лакъыр-тузсуз ашны да тюзлер, дегенлей, мен сагъа уллу иштагъылукъ булан тынглайман.

– Узун сёзниу къысгъасы, – деп, Абужаппар лакъырын давам этди. – Юрт-дагъы орта школаны битдириген сонг, мен асгер къуллугъумну күтме гетдим. Шонда бир анадол къазакъ улан булан таныш болдум. Сонг къурдашлар болуп да къалдыкъ. Оланы тухум тайпасы аввалдан атлагъа къуллукъ этип гелген. Мени асгер къурдашым жагъыл улан буса да, атасындан уйренип, атланы тюрлю хасиятларын ва сырларын, оъзюню беш де бармагъы йимик бек биле эди. Ону кимни де иштагъын гелтиридердей хабарлары, мени юретгимде атлагъа бакъгъан якъда абур – гыюметден къайры, сюов де тувдурду. Асгер къуллугъумну күтюп уйге къайтгъанда ол: « Абужаппар, сен атлагъа айсенилик этеген улан тюгюлсен. Гел бизин якъгъа, атлар оъсдюреген заводда бирче ишлейик, – деп, кагъыз язгъан эди. Уйдегилерден изну да алыш, Ростов областыны Сальск деген шагъарына асгер къурдашымны янына бардым. Баргъаныма бир де гъёкюнмеди. Мен мунда шоссагъат атланы сигърулу дюньясына тюшюннюп къалдым.

– Нече тюрлю жынслы атлар да болгъандыр, – деп, мен де лакъыргъа къошум этдим. – Анадол къазакълар атлагъа эпизиз амыракъ халкъ чы.

– Тюз айтасан, Магъаммат-Наби. Мен мунда атлар оъсдюреген лап да уллу заводлардан бирисинде ишлей эдим. Анадол къазакълар атлагъа гече де – гюнде къуллукъ этмеге белсенип турагъан халкъ. Шо саялы Аресейде лап да тизив миник атлар да, чабагъан атлар да, егим атлар да мунда оъсдюрюле.

– Арап атлар да болгъандыр?

– Бар эди, амма таза къанлы арап атлар кёп аз эди.

– Неге?

– Неге тюгюл, олар эпсиз багъя атлар. Аресейде гъакимлик сюрген Романовлар да Арап ярым атавну чёллеринде сакъланагъан шо атлан нечесе дорбалар булан алтын берип ала болгъан. Орус пачалар шо атлагъя овзлени авлетлерине йимик къуллукъ этдире болгъан. Осьюп гелеген къунанланы къысматы буса, алданокъ чечиле болгъан: бирлерин дос пачалыкъланы башчыларына савгъат этип бермек учун, бирлери тёркде сатмакъ учун, бирлери буса жынсны узатмакъ учун сакъланана болгъан. Озокъда, геземе чыгъагъанда да, гъавгъя барагъанда да пачалар арап атланы ерлей болгъан.

– Къартайгъан арап атланы къысматы нечик болгъан?

– Ахыр тынышы алынгъынча ат багымчылар оланы гъайын этип тургъан. Пачалар оылген атларын ювукъ адамларын йимик терен къабур да къазып, эсделик таш да салып, тархын да язып, уллу абур – сый этип гёме болгъан. Питерде ва Москвада орус пачаланы, байланы, бийлени сайламлы атлары гёмюлген зийретлер совет девюрде де кёп заман сакъланып тургъан. Бираз замангъа тувгъан шыплыкъдан пайдаланып, мен:

– Абужаппар, бирдагъы бирер пинжа чай ичсек, нечик болар?

– Ёкъ, ёкъ, таман, сувсабым басылгъан.

– Билебусан, Абужаппар, буссагъат мени юрегимни не зат къыйнап турагъанны?

– Яшырмай, айтып йибер.

– Шо сен охугъян шиърумну сагъя ёлукъганча алда яzmай, гъали язгъан бусам, о нечик терен маъналы болажакъ эди.

– Вёре, Магъаммат-Наби, шогъар бир де гъёкюнме. Язылгъан йыр да, сюрюлген тын да бири-бирине ошай. Олар экиси де биринчилей этилген агъвалат да дюр, адамны тери тёгюлген загъмат да дюр. Сени шиърунгну таъсири магъа тиймеген буса, биз бугюн ахшам экибиз де олтуруп, шулай эркин ва татывлу лакъыр этмес эдик.

– Буса да…

– Сени шиърунг «Айланадыр къошуулуп къыр атлагъя» деген сатыр булан тамамлана.

– Абужаппар, мен яшда къазанышлы къартлардан эшигъен хабарлагъя гёре, бизин Гюнтиймес орманлыкъын талаларында ва ону айласындагы авлакъларда, гъатта къыркъынчы йылларда да къыр атлар отлай туруп ёлугъа болгъан.

– Мен де эшигъенмен.

– Давгъа бармай къачып айланагъан къоркъачлар, шо атланы тутуп, союп ашай болгъан. Мен шу шиърумну язагъанда, гъали бизин якъда къыр атлар болмаса да, аталар айтагъанны гёз алгъа тутгъан эдим.

– Гъавадан алмагъанынг гёрюнүп тура. Буса да гъали де Аресейде сакъланып турагъан къыр атланы йылкъысы бар.

– Нечик? Къыр атлар чы бизде адамны рагъмусуз къолу булан тезден берли гюллеленген.

– Мен де шолай ойлаша эдим, эки де гёзюм булан гёргемен бусам…Шо мен ишлейген ат заводдан бир – нече чактырым арекде, Анадол чёллени тегиши майданында Маныч-Гудило деген эпсиз уллу кёл бар. Ону суву деңизникинден эссе артыкъ тузлу да, авур да дюр. Онда балыкъ да юзмей,

къоркъуп адамлар да киринмей. Шо кёлню ортасында уллу атав ерлешген. Шо атавда кыыр атланы йылкьысы бар. Кыыр атлар мунда къачан, къайдан гелгенин токъташдырып айтма болагъанлар ёкъ.

– Сен шо атавгъа барып къарадынгмы?

– Ёкъ, ону ювугъуна барма да къоймай. Къазакъ къурдашым да, мен де кёлню ягъасындан къарадыкъ. Кыыр атланы гёрме гъасирет къонакълар учун ерли къазакълар къалын такъталардан бийик майданча ишлеген. Шондан къарагъанда атав къолунгну аясында йимик гёрюне. Айрокъда турнама булан къарагъанда. Мен де шолай этдим. Вая, шо атавдагы гёзеллик. Ону устьюн яп-яшыл бийик от япгъан. Отланы арасында назик бойлу къызыл, сари тюльпанлар чёлню юваш еллерине башын ийип, абур этегендей гёрюне. Бёлек-бёлек болуп оысеген макъар тереклер де, ер-ерде гъавагъа атып чыгъагъан тап – таза ичеген суvu булангъы булакълар да, бийик тёбелер де, икъ ойтканлар да – къайсын бирин айтайым, булар барысы да адамны къолу тиймеген, кыыр атлар учун сакълангъан табиатны гъайран тамаша ери. Атланы тюслери онча да тюрлю-тюрлю чю, бары да арив ренклер мунда жыйылгъан йимик: ачыкъ сари, акъшумал, тору, чубарала, жийрен, къара, кюлтюс… атланы тюслери башгъа-башгъа буса да, оланы узун боюнлары бирни йимик исбайы ва алагъан абатлары оыктем. Йылкыны арасында кёп гюлюклер, тайлар, къунанлар гёрюне. Демек, мундагы кыыр атланы санаву йылдан – йыл артып тура. Къурдашым айтагъантагъа гёре, атавдагы кыыр атланы санаву беш юзге етишген. Абужаппар табиатны мұжизаты деп айтма ярайгъан шо атавну гёз алдына гелтире болгъан буса ярай, ол хыйлы заман алдына тикленип турду. Мен шыплыкъыны бёлүп:

– Абужаппар, жынслы атланы оысдореген шо заводда кёп йыллар ишледингми? – деп сорадым

– Эки йыл ишлеп, уйге къайтып къалдым.

– Неге?

– Атам – анамны гёнгюн аяп. Сонг да олар мени уйлендирме сюе эдилер. Узакъ къалмай мен къатын да алдым, яшлы – башлы да болдум.

– Сонг-сонг, Абужаппар, нечик болду дагы?

– Техниканы гючю артып, атны гючю колхоз ишлерде къолланмайгъан болду. Къазанышдагы эки де йылкыдан къалгъан атланы Чачлыбий къотангъа гъайдап, мунда ферма ачдылар. Мен де фермада йылкычы болуп ишлеме башладым.

– Абужаппар, сен къайда болсанг да, къазыкъга байлангъан атны йимик, адамны шо дёргө аякълы инамлы къурдашындан айырылмагъангъа ошайсан.

– Атланы макънатисдей оызлеге тартагъан гючю бардыр деп эсиме геле.

– Шогъар мен де шеклик этмеймен. Халкъ арада: «Ат рагымусуз есин де яхши болма уйрете» деп негъакъ айтылмай чы.

– Гъасиликалам, Магъаммат-Наби, йылкым йылдан – йыл сийреклешме башлады.

– Неге?

– Неге тюгюл, къарт болгъан деген себеп булан колхозну гъакимлери тиз-тизив атланы домурлагъа тапшурма гиришдилер. Къышда атлагъа тири емлер де, ныха да етишдирип болмайбыз деп кант этдилер. Сонг да семиз-семиз байталланы тав колхозлагъа сатып къойдулар. Къунаны ёкъ йылкы

тез тозулар дегенлей, узакъ къалмай Чачлыбийде атлар сакълайгъан аранны ичи боппо-бош болду. Абужаппар пенжегини сол енгин гётерип, къол са-гъатына къарады ва:

- Яссынамаз къылма заман да болгъан, – деп де айтып:
- Магъаммат-Наби, сагъа бир тилевюм бар, – деди.
- Сени гъар къайсы тилевюнгню де күтме гъазирмен.
- Тангала чола табып бола бусанг, Чачлыбий къотангъа барма сюе эдим. Шонда сагъа бизин лакъырыбызгъа байлавлу бир ерни гёрсетме сюемен.
- Бек арив болур. Тюш болгъунча етишме къарайыкъ. Неге тюгюл, сагъат экиде курортуправлениеге жыйынгъа бармасам болмай.

Биз бири – бирибизге яхши гече де ёрап, савболлашдыкъ. Эртен Абу-жаппар биз сёйлеген сагъатда уыч олтурғъан ери булангъы «Урал» деген мотоциклет булан гелди. Уыч чакъырым ёлну биз гёз юмуп, гёз ачгъынча дегенлей тез енгдик. Язбаш гюнню ниъматларына бёленип турғъан орманны бир гиччирек таласында эретуруп токътагъанбыз.

– Гъали энни биз шунда неге гелгенибизни себебин англатайым, – деп, Абужаппар тюнегюн ахшам бёллюнген лакъырны узатма сюегенин англатды.

– Мен де шону сенден эшитме алгъасайман.
– Язны шулай гъайбат гюнлеринден бириси эди. Йылкъыны агъач арагъя да яйып, шу талада олтурғъанман. Къотандагъы яшланы мени яныма гелмейген гюню бир де болмай эди. Муна бугюн де оланы бир – нечеси мени айланамны къуршап алгъан. Оланы адатлы тилевю-атлагъа минип, бираз айланмакъ. Мен гъар гезик дегенлей оланы шо мурадын күтемен. Амма оланы бугюнгю тилевю бираз уллу – ат чапдырма сюелер. «Яхари, инивлерим, чапдырма йимик йылкъыда ат да къалмагъан, оланы кёбюсю бир замангъа егим атлар. Биргине-бири Къарчыгъа бар, гъар йыл

алдынлыкъыны алып турғъан. Тек ол къачангъы ат ярышларда чапгъан», – деймен. Амма яшлар къайпанмай: « Агъай, агъай», – деп тилем туруп, мени рази этдилер. Эки яш чабып барып, къотандан кийиз ерликлер алып гелди. Ярышда къаратор Къарчыгъа да, кюлтюс Туман да чабажакъ болду. Масхара – герти булан яшлар салгъан шартлагъа гёре, алдынлыкъыны алгъан атгъа

«Чачлыбийни чемпиону» деген гюрометли ат берилежек. Ярыш шу таладан башлана. Яшлар атланы арба ёл булан Анжиге барагъан айланмалагъа ерли, сонг къайтара чапдырып гелме герек. Эки де якъыны санагъанда он чакъырымгъа ювукъ ёл бар. Шо буса атлар учун онча узакъ ёл тюгюл. Гъасиликалам, эки яш эки де атны уьстюне къонду. Мен сизгъырып, олажа чапма ихтияр бердим. Эки де ат онча да чалт чаба чы, ёлну чангын чыгъарып тура. Къарчыгъа елигип, шоссагъат алгъа чыкъды. Ону окъдай учуп барагъан кююне къарап: Къоччагъымсан, Къарчыгъа, тезде Камайда болагъан ат ярышланы унутмагъансан!» – деп ойлашым. Яшлардагъы гъалны, гъарасатны англатма да къыйын. Олар эки якъ болуп « аврой»: бирлери Къарчыгъа учун, башгъалары Туман учун. Арадан бираз заман гетген сонг, къайтып чабып гелеген атланы сюлдюрлери гёрюндю. Экиси де арба гъизны тутуп, бири – бириндөн къалышмай геле. Атлар лап да ювукъ бола туруп, Туман озуп алгъа чыкъды. Къарчыгъа огъар ювукъ болма къарады. Талада ярыш битеген мезгилге етишме он.., беш.., уыч метр ёл къалгъан...

Бирден Къарчыгъа акъсакълап, ёлну ортасында йыгъылып къалды. Биз ба-рыбыз да чабып, ону уьстюне бардыкъ. Къарчыгъаны къаркъарасындан тамчы – тамчы блуп тер агъыза эди. Ону эки де гёзюнден агъагъан гёзъяш-гъа якълары сыймасув эди. Бираздан Къарчыгъаны гёзлерини агъы тер-сине айланды. Ол тырпыллый туруп дёрт де аягъын узатгъанда, ахырынчы тынышын алгъаны аян болду. Мен яшлар булан тез- тез йылкъыны жыйып, гюренге гийирдим.

Чачлыбиде яшайгъан уллу да, гиччи де жыйылып алгъасавлу кюйде атгъа къабур къазма башлады. Мен буса мотоциклемни ягъып, он беш чакъырым арекде ерлешген Боюн – Тюп деген къотангъа алгъасадым. Онда бизин колхозну уллу сыйыр фермасы бар. Озынью къуллугъун эпиз гъа-лал кюйде кютеген гъайван дохтир Абулав кёбюсю гезиклерде мунда бола. Амма бу гезик ол юргъа гетип табулду. Ону орнунда юртхозяйство тех-никиумну гъали – гъалилерде охуп битдирген жагъил улан къаршылашды. Шогъар да эпиз сююндюм. Неге тюгюл, атны гёмген сонг, ону сиягълар-дан тайдырмакъ учун колхозну специалистини шагъатлыгъы да ва ол къол салгъан акт да тарыкъ бола. Шо гюн Къарчыгъаны биз эретуруп токътагъан шу талагъа гёмдюк. Гёмеленде де ону гёзъяшлары кепмеген эди. Мен ону сувлу якъларын къольявлугъум

булан сибирдим. Абужаппарны пашман хабарына бир де сёз къошмай тынглап тургъан мен:

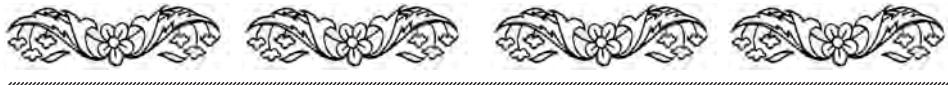
– Кимни де юрegin талчыкъырардай хапарсыздан болгъан иш, – деп, терендөн тыныш алдым. – Къарчыгъаны бир авруву сама болмагъанмы?

– Болмагъан. Ол саппа – сав ат эди. Къарчыгъа Туманны артындан ети-шип болмагъанын гёнгюне авур алгъан. Гъар заманда, гъар ярышда алдын-лыкъыны алыш уйренген Къарчыгъа, неге мен артда къаламан деп, юреки ярылып оылген. Гёrebusan, Магъаммат-Наби, арадан нече йыллар гетсе де, ону къабуру гъали де басылмагъан.

– Гёремен, Абужаппар, – деп, мен бийик отланы ва авлакъ чечеклени тюбинде тёбечик болуп гёрюнеген Къарчыгъаны къабуруна башымны паш-ман ийген кюйде кёп заман къарап турдум…

Арадан бир-нече йыл гетгенде мени башгъа идарагъа ишге гёчюрюп, Талги курорт булангъы арлыгъым уьзюлюп къалды. Гъали -гъалилерде Талги посёлокда яшайгъан Арсланали деген танышым ёлугъуп къалды. Саламлашып-сорашып битген сонг, ондан-мундан лакъыр эте туруп, мен Абужаппарны ахтарып къарадым. Танышым: «Ол гъалиден йигирма йыллар алда олжасын да, авлетлерин де алыш гетип, шо жагъил заманында йимик, Ростов бойларда жынслы атлар оъсдиреген заводда ишлеп тура», – деп жавап берди. Биз экибиз де дагъы да бираз лакъыр этип савболлашдыкъ. Шо миғыледе мен йыракъ йылларда йылкъычы Абужаппар булан болгъан ёлугъувумну бирдагъы керен гёз алдымдан ойтгердим ва: «Атланы бир сийген адам, олардан айрылып болмай экен», – деп ойлашдым.

Азиз АТАЛИЕВ

СЮЮВ БАР ЕРДЕ

*А*тав тракътирин ярашдырып болмай, увталкъын болуп тура. Бир якъдан моторну майы эпсиз күйде тама, бирдагъы якъдан чолпусу осал ишлейген болуп къалгъан. Насгъ-майгъя батып, Атав гъар бир затны чечебура, тазалай, ярашдыра туруп айланагъаны жумадан артыкъ бола. Уйге гелеген гелим де къыркъылгъан; шо саялы къатыныны сёзюнде де гёнгюлсюзлюгю билинип къала.

Эсги, тазза дыгынжары чыкъгъан тракътирини булай оюнлары кёп бола бара. Гъар бузулгъанда уруша буса да шу тракътир ону уюон сакълап тура. Янгысын алма да ону гючю чатмай. Янгысы чы къайдагъы затдыр, запчастлар багъа болуп къалгъангъа, янгыларына харжы етишмей, базардан къоллангъанларын ала. Олар да, эливаш, аз да гетмей, ишин къайтып къыйып къоя.

– Огъ, сени ... – деп, Атав пласкавучун ерге атып, уюоне бакъды.

Иш бажарылмай. Жувунуп, ювугъу Аминге кисе телефондан зенг этди. Машини бар Амин мууну тилевион, амал болса, гери урмай, башгъалар йимик тюгюл. Атав да ону къуллугъуна табула, оъзюоне этгенни биле.

– Эп этип болмай тураман шу хужугъя. Ювукъ арада Хасавюрт базаргъа чыгъажакъ болсанг, айтарсан, – деп, Аминге къыйынын англатма къарады.

– Я, шу къатындан арчылып бола бусам чы, нечакъы да гъайдажакъ эдим. Оъзюонг билесен, бу Анжи базаргъа ябушгъан күйню. Жиени багъасы бар деп къарышгъан. Бир гюн эки педире сама жыйып бермесем, гече ювукъ гелме де къоймай. Тёшекни татывун унутмас учун бугъар ярамаса болмай, – деп, сёзюн масхарагъа айландырды.

– Яхшы дагъы, – деген Атавну кюстюн тавушун эшитип, Амин:

– Бек алгъасамай бусанг, къаттыгъонге күй табар эдимё – деп, ону юргин алма къарады.

– Яхшы дагъы, – деп, дагъы күй ёкъгъя, Атав шо гюнге разилешди.

Иш де бажарылмагъан сонг, чайынып сама гелейим деп, Атав сапун да алып, тракътир йимик хытыры чыкъгъан уьч дёгерчили пыр-пырына ми-нип, оъзен ягъагъа тербенди.

Юртдан бир чакъырымлар ариде агъагъан Шересувну ягъалары яйны яллав гюнлеринде киринме гелеген яш-юшдан толуп бола. Гюн батывгъа бакъгъанда, ишден сонг къаркъаrasын салкъын этме гелеген чагъы уллуптар да бола. Анжи шагъаргъа барагъан бойда ерлешгенге гёре, ахшамгъа таба оyzге юртлардан да оytеген-барагъан машинлер де токътай бола. Атав да оyzге гюнлер шо вакътиге оyzен ягъагъа чыгъа эди, бугюн буса бираз тез гелип къалды. Яшланы шат тавушларындан оyzен ягъаны кёпюр бою оькюрюп турагъан йимик эди. «Тораймагъырлар, къайда барсанг, шулар бола», – деп, ичинден пушургъанып, уйде де хоншу яшланы къавгъасындан инжиген Атав пыр-пырын бираз арек гъайдап токътады.

Гиччилик оyzенни суву яйда айрокъда аз болуп, бир эки юз абат чакъы еринде адам киринме, юзме болар йимик теренлиги бар. Эки янында аз-маз уылкюлер, бир-эки тал терек болса тюгюл, айланасы ачыкъ ер. Ашама-ичме гелеген тайпа машин юрийген кёпюрден арекде, уылкю тюплерде токътай. Атав буса бу гезик янгыз болуп, оyzю де яшдан берли юзме, ярдан атылма сюегенге гёре, кёбюсю гъалда янгыз яшлар болагъан ерде токътады.

Тез чечинип, салкъын сувгъа чомулуп, къаркъаrasын рагъат этип, жувунуп да битип, Атав парахатланды. Шырыллап агъагъан оyzен сув, заманда бир жырыллайгъан жымчыкъланы тавушу, сююнмекден гъаракат этип, къавгъалап киринеген яшланы авазлары иш авараланы унутдурга эди. Атав къаркъаrasына гюн тийдирмек мурат булан отда узатылып ятды. Сомларына гюн арив тийсин учун, турсасын бүюгюп, чырмап, къурсагъындан ятды, сонг гюн къыздыргъанда аркъасына авланды.

Шо арада Атав ятгъан ерден бираз арек оytоп бир машин токътады. Машинден оyzюню тенглиси болма ярай, къыркъ йыллыкъ чагъындагъы эрекек тюшдю. Атав таныйгъан адам тюгюл эди. Айланадагъы бир юртдан гелген болма ярай, деп ойлашды Атав. Олайлар да оyzен ягъада болагъан эди.

Улан бир сувгъа тюшген сонг сабур айланып, машинин жува, сыйпай башлады. Ярым сагъат да оytмей оyzю янтаягъан ерден бирдагъы машин шо якъгъа барагъанны эс этип, Атав эсде ёкъдан къарап, машинни гъайдап барагъан къызы булан къаравлары раслашды. Ону къараву Атавгъа илиякъыла ва бираз пашман гёрюндю. Атав: «Машинге минген тиштайпалар шагъарда болагъан эди, гъали булар бизин якъда да бар экен», – деп ойлашды.

Къыз гъайдайгъан машин улан токътагъан ерде янаша токътады. «Гъа, булар мунда сёйлешип гелген экен», – деген ой гелди. «Эки сюйген табушду!».

Буланы машинлери осал машинлерден тюгюл эди, тек бек багъалыларына да ошамай. Нечик де, орта ёрукъда.

Къыз эрекеден хыйлы яш эди. Оyzю де исбайы, узунсув, къарайвуз. Къаркъаrasына ябушгъан язлыкъ кофта, узун беллик оyzюне ярашып, аривлю-гюн ачып къоя.

Булар халкъ киринеген ерде ювукъда токътагъанлыгъы, олар бу якъны яхши билмейгенин англата. Жут тайпалар кёбюсю арекде, адамны гёзю гёrmейген бойда токътайгъан эди.

Заман экинниден оytген буса да, гюн шайлы къыздыра. Атав къаркъаrasы тез къызагъангъа гёре, ара бёлмей сувгъа чомулуп чыгъып, къайтара къаркъаrasын гюнге бакъдырып ята. Оyzенге гире-чыгъагъанда, нечакъы къаст

этсе де, янаша ерлешгенлеге къараву оызлюгүндөн багып къала. Адамны хасиятыдыр дагыы: «Булар кимлердир, не хыял эте, не умут булан гелген?» – деген соравлар Атавну ойлашдыра эди.

Эркекни де, къызыны да кириңмеге хыялды ёкъ эди. Олар, бир олтуруп, бир туруп, лакъыр этелер. Оланы сөзлерини гесеклери Атавгъа да етише эди.

– Яшавну маңнасы недир? Къазанмакъ, ожакъыны сакъламакъ, яшланы оысдюрмек – шолар булан яшав битип къаламы дагыы?! Оызюнг, умутларынг, жанынг – олагъа не этейик?! Гёмюп, басдырып къояйыкъмы? – деп сёйлей эди улан.

– Онча йыл бирче яшап айрылма да...

– Сени англамай буса... Сөзюбюз нечик къыйышсын, оымрюонде бир китап охумагъан буса. Ону булан театргъа, оызге ерге чыкъма болмайсан. Гъайы къуура акъчада, малда.

– Арада яшлар бар чы. Олар не гюнағыны ессидир? – деди къыз гъалекленип.

– Яшланы къайгъысы менден таймай, яшлар бар деп де къаст этдим. Чыдамадым, болмадым...

– Ону алда неге ойлашмай эдигиз, – деп, бек гъассиленип, къыз огъар къайтара зек сёйледи. Атавну къулагъына «шанкъ» деп, къыз уланны яягъына къапас ургъан авазы чалынды. Бирден оызлюгүндөн ол олар бар якъыга къарады. Къыз эниш бюкленип, башын тобукъларына къаплап олтургъанын, улан буса огъар арт берип, машинге таянып эре тургъанын гёрдю.

Айлананы пашман чувлукъ къуршады. Оызюн гишини сёзюне яшыртгъын тынглайгъандай гъис этип, уялып, Атав гюн батгъанча къаркъарасына гюн тийдирмен деп гелсе де, тез гийинип, пыр-пырын пырыллатып уюнертербенди. Оызен ягъадан юртгъа барагъан ёлгъа бурулгъанда Атав къайтып, о якъыга къарады. Къыз да, улан да шо кююнде токътагъан эдилер.

Къайтывда да Атав гёргенин, эшигенин унутуп болмай эди. Олар бир-бирин сиоегенлерми? Яда бирче ишлеп, ишден сонг ял алма чыкъгъанлармы? Яда буса, атасы да, къызыдадыр? Не буса да олар бугъар бир тамаша гёрюндю. «Гертиден де, яшавну маңнасы недир? Яңгыз ашап, мал-матагъ жыймакъ, яшланы оысдюрмек – шолар булан яшав битип къаламы?» Тезден башын къуршамай тургъан ойлардан ювугъу Алхасны зенги айырды.

– А яш, къатын кюрзе этип тура, Аминге де билдиргөнмен, тизив акъмурза да гъазир, къарап турман, – деп билдири.

Булар – Алхас, Амин, Атав – тезден къурдаш аралыкъ юрютелер. Колхоз лап бузулма турагъанда бирче ишге тюшүп, о бузулгъан сонг, гъариси оызюне тюшген пайын алып, гъар-ким бажартъан күйде яшавтъа амал этип тура эдилер. Тюзюн айтса, Атавну ювукъларыны яшав даражасы муункинден къолай эди. Нечик де далаплыгы етишмеген буса ярай, бу шо баягъы колхоздан тюшген тракътирир булан оызюн гъал-гъайгъа сакълап тура эди.

Ашав-ичивге онча кепи болмаса да, ювугъуну хатириң къалдырмас учун, ахшам гъайван-малдан парахатланып, Атав къатыны Халисат да булан къонакълай тербенди.

Булар гиривюонде Алхасны абзарында гётеринки юрюлеген лакъырны эшигдилер.

– Атав, тюз этмейсен. Сагъа къарай туруп, чыдап болмай, биз Амин булан экинчисин де йиберип турабыз.

Амин де ону сёзюн алып йиберип:

– Тёк гъали, Алхас, толтуруп бугъар штрафнойну.

– Я, гъар заман сиз мени тез йыкъма къарайсыз. Мени де къоюгъуз сизин итти лакъырларыгъызгъа тюшюнме, – деп жавапланды Атав, ювукъларыны бир-бирине тогъушуп, тюрлю хабарлар айтып бажарагъанын эсгерип. Ичсе, оланы сёзюн къызыша эди, бу буса кеп болса тынып, не айтагъанын билмей къала эди.

Булар булан бираз чымкъынып, къатынлар айры болдулар. Булар да баргъан сайын, тавдан дёгереп барагъан арба йимик, бир затдан бир затгъа атылып чыгъып, ондан-мундан сёз чыгъарып, баргъан сайын тавушу да гётеринки болуп бара эди.

– Гъалиги жагъиллер, Амин, уллу бузукълукъда. Татавул ягъадагъы Акъайны таныйсан чы; гыы, шону, армиягъа да бармагъан уланы, тильпондан таба, оъзюне къыз тапгъан дей. Гъали гелешме тура.

– Воллагъ, дюнья алышынгъан, дагъы ери ёкъ кюйде, – деп, кюстюнүп узатды Амин. – Гъалигилер бир ёлугъуп да битгенче, оъбюш-солгъуш. Ондан сююв боламы, агълю боламы?!

– Неге, бир гёрюп сюймеклик де гючлю бола дей чи, – деп булагъа къошулуп сёйлей турагъан Атавну тез пысадырдылар.

– Токъта гъали, Атав, билмейген затынгны къой. Нете, сен кёп сююп алгъанмысан Халисатны? Атанг алды, муна яшайсан. Гъона шо сююв, къатты ожакъ.

Атав да не этсин, булагъа гёре сёйлеп болмайгъанын билип, пысып къалды.

Бу арада, айгъыр йимик, Аминни къатыны чыгъып:

– Гъей эркек, къатынланыкинден де бек варыллайгъан авзунгну япмаймысан. Ашама-ичме бар деп лабарынгны салып олтургъанынг таман – деди.

– Алхас, сагъатгъа къара чы.

– Он бите тура.

– Яшлар, бизинки къатын булан къышда – тогъузда, яйда буса – он бирде башлана. Гъали де заман бар.

Къатыны къолларын бичимлерине тюртюп, сюзме турагъан оъгюз йимик, чыгъынланып, эрнин-бурнун чюорюп:

– Не зат башлана дейсен? – деп тирелди.

– Не болсун, эр - къатынны арасындагъы зат башлана. Билмейген болуп къалдынг.

Къатыны да кекелин гётерип:

– О сен айтагъан зат бизин арада башланмагъаны ай да бола, – деп бугъар яхши кюйде тюртдю.

Амин буса гъеч бир кююн эки де этмей:

– Дюр, къатын, бир-бирде разгонгъа да заман тарыкъ бола, онда гёре-рсен эркекни, – деп, батывдан масхаралап къуура чыкъды.

Нечик де, къатынланы артындан булар да кыргъа чыкъдылар. Атав Амин булан алгъасамай, школаны абзарындан, ёлун тувралап, лакъыр эте бара эдилер.

Ай ярыкъ гече. Кёк юлдузлардан толгъан. Чолпу учун энишлеп бакъдыра башлагъан. Атавгъа юлдузлар да булар йимик юваш ва парахат гёрюндю.

«Сиз онда, биз мунда болсакъ да, биз бирбиз», – дейген йимик эдилер олар.

Тек Атав ойзюн ойлашдырагъан пикрудан арчылып нечик де болмай эди. Алдында адамлар юрой туруп отда болгъан сокъмакъ булан барагъан ёлдашындан кёмек излеп, Атав огъар:

– Амин, бир зат сорама сиоэ эдим, – деп башлады.

Буланы арасында Амин гъар-бир ишде активлик этегени эди. Кёбюсю сойгъа алаша адамларда болагъан хасиятлар мунда бар эди: тавакеллик, вассас не экенни билмейгенлик, сёзге усталыкъ, ойзюгер къаршы сёйлегенни тортюп-чанчып дегенлей еринде олтуртуп бажарагъанлыкъ. Уыч къурдашны арасында гъукму чыгъарагъан бу эди. Шо хасиятына ювукълар уйренип къалып, масхарагъа бугъар Наполеон Экинчи (Второй) деп бола эдилер. Энди де ондан бир гъакъыл гёзлеп, Амин ювугъундан кёмек излеп сорав берме токъташды.

Яхши кеп болгъан Амин де тирелип токътап, бурлугъуп:

– Воллагъ, сора экини де, сорама гъалынг бар буса. Биз чи уйге нечик етишербиз деп турабыз, – деп жавапланды.

Муну гъалындан, къатыны булан болагъан зат бүгүн де артгъа салынагъаны белгили эди.

– Амин, яшавну маънасы недир?

– Гыы, не дединг, – деп, болур-болмас гъалында Амин гёзлерин аралтды.

– Олай терен соравгъа мен жавап берип болмайман. Ону сен Алхасгъа сорарсан, – деп, Амин ёлун узатма къарады.

Атав енгилмей къайтарып:

– Яшавну маънасы янгыз ашамакъ-ичмекдеми? Шону булан яшав битип къаламы дагъы?

О заман Амин чекеленип буруулуп:

– Къарайман, сен тазза философ болуп барасан. Башдан гете сама турмаймысан?! Яхши, сорай бусанг айтайым. Юклайсен машинге топуракъ, чакъя яда къайыр, аласан тийишли акъчасын, бересен къатынгъя, яда аласан янгы тракътир, уюнгню толтурасан мал-матагъя, эпге гелтиресен абзарынгны. Шо – яшавну маънасы. Къара Алхасгъа, яшавну кююн тапгъан: ую толгъан малы-комоду, трильяжы булан, абзары лансыллайгъан плитка, – деп, айтып йиберди Амин, ювугъун гюллейгенде йимик, ойзюн юшав даражасы онуккінден бир де кем тюгюл, гъатта артыкъ буса да.

– Амма, – деп узатды ол дагъы да, – о хоншум, бу къатынымны къардашы деп, сен ярты багъалагъя яда гъавайын ишлеп турсанг, шо эсги тракътир булан ойз оймюрюнге къалажакъсан. О – яшавну маънасы тюгюл, – деп, чорт гесип, гъасил чыгъарды, дагъы магъя зат сорама, сорасанг тийишилин берермен, ерингде олтуртартман деген маънада.

Атавну бу жавап, озокъда, рази этмеди. Дагъы не этсин, амалсыз, лап инангъан ёлдашы олай жаваплангъан сонг, пысып къалса тюгюл күй ёкъ эди. Ёллары эки айрылагъанда Амин бугъар яхши гечесин берип, бу да огъар яхши гечелигин къайтарып, гъариси ойз уюне бакъдылар.

* * *

Эртенинде Атавну онча кюю ёкъ эди. Бираз ашгъа чымкъынып, уйренчик болуп къалгъан күйде, тракътирине барып хоталанма урунду. Ону бурду, муну къысды дегенлей, амма тарыкълы запчасты ёкъгъа гёре этме зат билмей, гёнгюлсөз күйде уйге гирди. Бу вакътиде шагъардагъы базаргъа сютню, бав емишлени алып юрюйген Халисат да къайтды.

— Гъей гиши, Эркеамайны ағылосу авруйгъаны не заман. Бир барып, гёрюп гелме яхшы эди, — деп, хоншу юртда яшайгъан бир къардашын эсгерип сёйледи.

— Баарбыз, нете, оыле турмайдыр, — деп, кюю ачылып битмеген Атав солхуш жавапланды.

— Вуя, къаравюн, бу не дей. Нете, адамны оылтюрме сюемисен.

Къардаш адамы сав болмайгъан аврувгъа тарыгъанын Халисат мундан да яхшы биле буса да, Атав сёзюн зая эте турмады.

— Атав, — деп, къатыны янгыдан сёз башлады.

Халисат эрини атын айтып бек тилевю болса сёйлейген эди. Уллу анансыны алдында оысюп, ол къумукъ эдеплени билегендөн къайры, юрютме де юрютеген эди. Эрини атын айтмай, аслу гъалда, «гиши» деп тюгюл сёйлемес эди.

Арт вакъти адатланып барагъан, эри булан бире-бир туруп, гъатта тирев сёйлемек, къарыв къайтармакъ чы къайдагъы затдыр, — бу хасиятлар онда ёкъ эди. Сонг да, оызю Атав да оызюне тирев сёйлегенге чыдамай эди. Эрини шо хасиятын билип де бу эниш болма, эрине ярап сёйлеме къаст эте эди. Атавну къызардашлары гелип, ону-муну талап этип, бугъар ону этме герек, онда барма герек деп башласа, эри олай күйге пушурагъанын билип:

— Олай сёйлемегиз хари, Атав олай айтса сюймей, — деп олагъа шыбышлай бола эди.

Олар да бу сёзю эшитип, Халисатдан яшыртгъын бир-бирине юм-чум этип, гелинини бу хасиятына рази къала эдилер.

Энди де Халисат битимине синген күйде:

— Атав, кёрюк уйню этмеге арив башлагъан эдинг, тамларын гёттердинг. Бу йыл сама къалкъысы ябылмасмы экен? — деп йылы сёйледи.

Кёрюк уй деп, о къазан аш этеген уйге айта эди. Юртда аш этмек учун айры, гиччирик уйлер этилекен эди. Бир тайпалар чы ону эркин этип, кёбюсю язны узагъында шонда турма да тура эдилер, уллу уйлерине гече ятма гирсе тюгюл.

— Ону эт, муну биттир, — шому гъали яшавну маңнасы, — деп кююне гелмеген Атавну тюнегюндөн берли ойлашдырагъан сёз авзундан чыгъып гетди.

— Вуя, гъей, бу гиши яшавну маңнасы деп къалгъан. Шо маңна булан бары къуллукъ битип къалагъан да йимик.

Артда да чыдамай, юрекдегин тёгюп къойду:

— Къызынга медучилищеге документлерин бердиргенсен. Барып къара-санг ярамаймы? Тийишли адамлар булан сёйлемесенг, охума тюшүп боламы. Амин айтды чы сагъа кимге сёйлейгенни. Огъар да мен айланаймы? — деп тарлыкъды.

О чу Атавну эсинден чыгъып да къалгъан эди. Гъалиги заманда нечакъы билими болса да, охума тюшме бажарылмайгъаны огъар белгили эди. Майлама тюшежек. Жыйылгъаны етишмесе, тракътирни сатма тюшер. Дағы амал ёкъ.

– Тангала баарман, – деп, къатыныны юрegin ял этди.

Узакъ къалмай мукънатис йимик тартагъан оъзен ягъагъа тербенди. Сув ягъада янтайгъан Атавну яндавурундан бир машин, баягъы эрек гъайдайгъаны оътдю, сонг кёп де гетмей арты булан бирдагъысы гёрюндю. Бу гезик гёз ташлагъан Атавгъа къызыны бети ярыкъ гёрюндю.

Алдын йимик машинлер янаша токътадылар. Улан шо бир кюонде бир машинине къарап, бир о, бир бу ерин сыйап, киринме онча гъаваслыкъ билдирмей эди, санта күйде айлана эди. Къыз буса чы дагъокъда: машинине мин-чыкъ этип, эрекке де онча тергев бакъдырмай, киринмекни ювукъ да этмей, оъз къуллуғъуна, ойларына чомулгъанда йимик эди.

«Не тамаша адамлардыр булар. Киринме деп булар мунда гелмеген, яшыртгъын ёлугъагъан эрек-къатынгъа булар ошамай. Башгъа дюнъядан гелген йимик», – деп ойлаша эди буланы сырын англап болмай, экиянсылыкъда къалып турагъан Атав.

Сонг бир вакъти булар оъзен бой булан ташлагъа къарай юрюдюлер. Къызыны гийими саргъылт кофта, джинс юбка эди. Нече де бек оъзюн арив де гёrsете эди. Не гийсе де арив ярашагъан тиштайпалар болагъанын Атав оюнда эсгерди.

Къыз арив гёрген ташны алыш, шатланып улангъа гёrsете эди. Яланаякъ къызыны аягъы лайыкъган ташда сырғаламагъа аз къалды. Шоссагъат ону аяп улан белинден тутду.

– Келли, сакъ болма ярамаймы? Бир ерингни авуртсанг, ананга не дейик, – деп, эсер-месерден тутгъан белин йиберип, къызыны къолун тутуп юрюдю.

«Келли. Балики, герти аты Калиматдыр. Яшда ушанып айтылагъан ат бир-бирде ювукъланы арасында уллу болгъанда да юрюлюп бола».

– Къарагъыз бу ташгъа, – деп, къыз гётеринки ругъда гезикли ташны улангъа гёrsетди. – Гёремисиз, бир къайда да дёргюл гелген. Балики, бу миллион йыллар алда яшагъан, девюрлер гетип ташгъа айлангъан бир жаны саныдыр.

Муну ругъланывун улан онча якъламады. Нечик де, булар къолларын ташдан толтуруп, ерине къайтдылар. Оланы гъар-бирин ала-сала, би-бирине гёrsете, къыйматлай турдулар. Атав буланы гюрюллейген тавушуна оъзюне тангала Анжиге барма герекни ойлап, къызыны охума тюшеген масъаласына чомула башлады. Муну оюн къызыны тавушу бёлдю.

Къыз тёбечикге минип, бир артист йимик шиъру охуй эди. Улан огъар сукъланып къарагъан юз булан, отда рагъатланып, къолларын артгъа таяп олтуруп, тындырыкълы тынглама токъташгъандай ерлешген эди.

**Сююв бар ерде чечеклер яйнай,
Сююв бар ерде жымчыкълар йырлай,
Сююв бар ерде гёнгюл мунг болмай,
Сююв бар ерде жан жандан тоймай.**

— Къапиясы яман тюгюл, тек шиъруну теренлиги билинмей, — деп, кыялап багъалады къыз охугъанны улан.

Къыз да хатирленген болуп, сағынасындан тюшоп:

— Маңнасы осал деймисен, — деп, уланны масхарагъа бувагъандай, бармакълары булан ону бойнун басды.

— Келли, таман сана, артыкъ эте турасан, — деп, ажизленгендай улан жавапланды.

Къызыны күлкюсю оъзю булан студент заманында бирче охугъан Бариятны эсге салды. Ол шат турагъан, оъзюню айланасына ёлдашларын къуршайгъан, ачыкъ, илиякълы къыз эди. Ону башчылыгъы булан Атавну курсундагылар киногъя, театрға чыгъагъан кюю бола эди. Айрокъда бек Къумукъ театрға бармакъ тарьシリли тие эди. Заманда бир яшлар тұвра айтмаса да:

— Гъейлер, ювукъ арада театр ёкъму экен, бармагъаныкъ не заман, — деп бола эдилер.

О заман театр башгъа эди. Атавгъа Бариятны, Мамашны оюнун гёрме на-сип болгъан. Оланы сағынагъа чыкъмакълыгъы къарайгъанлагъа бир байрам бола эди.

Сонг-сонг Атав о заманны эсге алагъанда, иш янгыз театрда болмагъандыр, Бариятта болгъандыр деген ойгъа геле эди. Оъзюню ачыкълыгъы, шатлыгъы булан Барият айланасын ярыкъдан, иссиликден толтурагъан къыз эди. Ону ушатагъанлар көп эди, шо сыдырада Атав да бар эди. Амма охувлар битди, студентлер яйылды. Бариятны яшаву нечик болду, кимге эрге барды — ол билмей эди. Амма къатыны къыз тапгъанда ол Барият деп ат такъмакъны арив гёрдю. Тек неге экенни биревге де билдирмеди.

Шоллукъда гюн тав артлагъа энишленме, батывгъа онгарылды, Атав да къайтма урунду.

* * *

*Д*агъы гюн Анжиге чыкъгъан Атавну ишлери тез бажарылды. Къызы охумагъа тюшеген ерни табуштурған адам булан сёйлешип, чечип, бу шағыарға чыкъды. Багъасын да көп айтмагъанға тракътирин сатмаса да күуллугъу тюзелгенге юрги ачылгъан Атав, уйге алгъасамакъны маңнасын гёрмей, шағырдан айланма токъташды. Ол энишлеп денгизге багъып юрюдю.

Тёбен тюшгенде къумукъ театрны янгы бинасыны алдына гелип къалды. Атав токътады. Театрны алдында янгы салынгъан Бариятны таш суратына гёзю илинди. Ону арив этилгенине, оъзю булан охугъан Бариятны келпетине ошайгъанына тергев берди.

Театрны янгы бинасы ачылгъанлы Атав мунда болмагъан эди. Бу вакътилер артистлер гастроллелеге гетип, театр бек болагъанын билсе де, Атав канзилдерден гётерилип, эшигин тартып къарады. Бу вакътиде ичинден:

— Гъей, не тарыкъ, бек экенин гёрмеймисен, — деген къатынгишини тавушу чалынды.

Буса да Атав гетме алгъасамай эди. Къатын эшикни ачды.

— Ювукъ арада спектакль ёкъму? Мен бу бинада болмагъанман, шо са-ялы къарай эдим, — деп илиякълы, къумукъча сёйлеген Атавгъа ол къатын иржайып къарады.

Атав денгиз ягъагъа гелди. Алдын бурай вакъти халкъдан толуп, ойкюре-ген денгиз ягъада энди адам сийрек эди. Адамлар ятагъан къайыр да насгъа батгъан, ону жыягъанлар да ёкъ. Бары зат алышынгъан.

«Балики, – деп ойлашды Атав, – алдын да бары зат дурус болмагъандыр. Жагъил заманынгда яшавну маңнасы гележекде гёрюне. Адам умутлу бола: уйленермен, уй этермен, яшланы ойсдорермен деп. Сонг олар бары да болуп битгенде, чагъынг да уллу болгъанда, не маңна болма герек. Гъар гюнлюк масъалалар да боюнгну баса буса...»

* * *

*∅*бзен ягъадагъылар шо гъакъда сёйлей эди.

– Къарагъыз, бар затны башы сюов, тюгюлмю?! – дей эди къыз. – Озюнгню ағылунгню, къардашынгны, дос-ювукъну, касбунгну сюйме ге-рек, олар баргъа сююнме герек.

– Дюр, Келли, – дей эди улан, – айланангдан гъар дайым яхшылыкъ, сюов, рагъму гёзлеп турма тюшмей, инг алдын шо гыслер ойзюнгде болма герек. Башлап ойзюнг рагъму эт, о буса сагъа эрте-геч къайтмай къалмас.

– Йыллар гете, яшав оьте. Бир кюонде бир зат да къалмай, – деп, узата эди къыз. – Сюов де шолай. Ону да ойсдорме герек бола. Башлап адамны аривлюгюн ушата бусакъ, сонг ону къылыгъын, хасиятын билип юрекге ювукъ алабыз. Аривлюк гетсе де, арив къылыкъ гетмей. Шону билип, шо-гъар кюрчюленме тюше. Кёплер шону англамай уюндөн бузула. Яда буса гъар гюнлюк масъалалагъа чомулуп, яшавну ругъ янын, жан янын унутабыз. Олай болгъанда адамны адам даражасы тёбенлеше, яшавну терен маңнасы тас этиле.

– Келли, сен чи психолог болуп битгенсен, – деди улан.

– Дағъы, мени дипломныйыма сав уылкеге айтылгъан профессор Шпех беш салды чы.

– Олай буса илмуда шагъра ёлгъа чыгъа турасан, – деп, эркек лакъырны масхара ёлгъа салма къарады. Амма къызы енгилмей ойзюню пикрусун узата эди.

– Гъар адамны яшаву, къысматы ону ойзюню къолунда. Адам деген аты болгъан сонг, ол яшавун маңнадан толтурма герек. Мен не учун яшайман, не учун дюньягъа гелгенмен? – булар умуми сёзлер болма тюшмей. Гъар ким учун олар мекенли ишден ясалма тюше. Адамны алгъа юрютеген де умут-лар, хыяллар. Олар да болмаса ярамай.

– Бир-бирде гъар гюнлюк къуллукълагъа бата тура бусанг, яшавунгну алышдырма да тюше, – деп, улан ойзюню къыйынына гелди. – Къайгъыда, аварада яша деп берилмейдир чи оымюр. Эгер яшав ёлдашынгны сагъа бакътган якъда сююв терен батмакъыа батгъан буса...

– Къарагъыз. Сиз де уй ёлдашыгъызын артындан юрюмей, алдын болма тюшесиз. Сиз огъар ойзюгюзни гёrsетме герексиз. Сен ойзюнг ону учун болма герексен.

– Дюр, Келли, тюз айтасан, дюр, – деп, улан къызы айтагъангъа мюкюр бола эди.

Олар сёйлей туруп, сув агымгъа къаршы юрой эдилер. Тувра къар-шысында гёрюнеген гюн тав башланы шайлы къызыллатып батывгъа бара

эди. «Мени яллавумдан сиз де, инсанлар, ялкъгъансыздыр, рагъатланыгъыз, – дейгенде йимик эди о. – Айны, юлдузланы еслигине къояйым сизин, пахатланыгъыз, ойлашып къарагъыз, янгы гүнгө гъазирлик гёрюгюз», – деп савбол эте эди.

* * *

*Ж*ырыллайгъан оъзенни сувуна, заман да бир жырыллайгъан жымчыкъланы шат сесине янтайгъан Атав къалгыгъан йимик болду.

– Яшавну маънасы чы терен затдыр. Огъар мен, тракътирис, тюшюнүп боларманмы?!

– Боласан, Атав. Юргингни яхшылыкъыгъа кюйлесенг бола. Башлап оъзунгню сюйме уйрен. Сонг бирче яшайгъан оъмюр ёлдашынгны, къардашынгны, ювугъунгну…

– Шо аз зат булан битмейдир чи.

– Аз зат да кёп, гъакъ юрекден этиле буса.

Кызы ону къолундан тутуп, булут къаплагъан тав бетге, гүн шавла береген бойгъя багъып алып бара эди. Огъар ий болуп, анасыны артындан юрийген улакъ йимик, Атав да чийсынлыкъыны унутуп, ону къолун йибермей эди.

– Дюр, Атав. Сен оъзунге инансанг бола. Сен боласан, Атав!

Огъар гёре кюйленген Атав да мюкюрленди:

– Олай эжен дагъы, Келли.

Келли?

Янтайгъан еринде Атав хах болуп къалгъан экен.

О башын гётерди. Бу гёз къаратагъан экев шо еринде, шо бир кюонде эдилер. Оланы тавушлары да онча эшилмей эди.

* * *

– *Т*ебей гиши, сен къайда айланасан, – деп, къаршылады Атавну уягълюсю. – Сагъа Амин нече сёйлеп турға, тильпонну да уйде къюоп гетгенсен.

Атавну ондан онча гъайы ёгъу сыйпатындан билине эди.

– А яш, тракътиирден эркинленип къайда боласан, оъзен ягъада суванагъа сама къаршы болмагъанмысан, – деп, кюю булан Амин тюртюп сёйледи.
– Тангала нечеде тербенейик?

– Кёп савбол. Тербенмейик.

– Хасавкъалагъа запчаст алмагъа барма герек деп сёйлеген эдик чи, – деп, Амин буланы арасында болгъан лакъырны эсине салма къарады.

– Мен ярашдырмайман тракътиирни, мен ону сатывгъа саламан.

– Нете, янгысын аламысан? – деп, телефондан сёйлейген Аминни кюю альшынгъаны билинди.

– Ёкъ, алмайман. Тракътиир булангъы ишни къояман.

– Гыы, – деп тамаша болду Амин. – Тракътиирсиз уйиню, ожакъыны нечик сакълайман дайсен? Сен авлиямысан?!

– Ялкъым тракътиирден, топуракъдан, чангдан. О мени касбум тюгюл. Шагъаргъа ишге тюшемен.

— Я, Атав, сен башдан гете турасан къошай. Лап халкъ тракътирге мушт-арлы заман, шу авлия затны этме.

— Амин, мени охуп, билим алгъян касбум бар. Мен механикмен. Тезден берли бирче охугъян ёлдашым машин ярашдырагъян мастерскойларына механик болуп ишлеме чактыра. Шонда тюшемен.

— Сен авлия болгъансандыр, шагъарда сени йимиклер бир-бирине урунуп айланы. Гъалиги байланы хасиятын билмеймисен, ишлетип сонг кидняк этер, къаларсан яйылып, — деп, сёзүн узата эди Амин.

Сёзну узатмакъыны маънасын гёрмей Атав лакъырны бёлдю. Энни эри айтагъанны эшитип турагъян Халисат арагъа чыкъды.

— Гъей гиши, сен тракътирии сатаман деймисен?

— Дюр, сатаман. Нете?

— Атав, ойлашип къара хари эте турагъян затынгны. О тюгюлмю бизин сакълап турагъян, — деп, эрин иман ёлгъя салма энни бу къарады. Амма эри токъташгъян сонг, ону енгме бажармажагъын билип, ажизленип:

— Сен адашып барамысан, мен билмеймен, англамайман, — деп, инбашындагы явлугъуну буччагъын авзуна багъып гелтирди. — Сагъя не болуп бара, англат бизге де? — деп, йылымсырав тавуш да чыгъып, уйиге гирип гетди.

Агълюсюнду хатири къалгъаны Атавгъя ачыкъ болду. Къурдашларыны къатынларында бар, эрлерине къаршы сёйлеп, олагъя къарыв къайтармакъ хасият мунда ёкъ эди. Ата ожагъында алгъян тарбияданмы, неде атасыны къаттылыгъынданмы, — мууну битиминде о затлар ёкъ эди. Атав къатты ту-туп сёйлеп йиберсе, Халисат шо бир кюонде, авзун сырыйп, уюне гирип, яшынып къалагъан эди.

Абзарда аш салма къызы айланды. Бу вакъти Атав огъар:

— Барият, къызым, сен къайда тюшме сюе эдинг? — деп сорады.

— Папа, — деп, энди къызы тамаша болду, — Сиз магъя документлени медучилищеге бердиргендесиз чи, — деп атасына соравлу къарады.

— Берилген документлени къайтып алма ярамай деп, бир ерде де айтылмагъян. Сен шонда тюшме сюемисен? — деп сорайман.

— Сюймеймен, папа, мен укол этме къоркъаман. Укол десе мени гиччи заманымдан берли къартыллавукъ тута.

— Къайда тюшме сюесен дагъы, къызым?

— Мен адабият дарсны сюе эдим.

— Тувра айт, адабият бёлүкке тюшме сюесен, дюрмю? Буса документленингни шонда берербиз.

Къызы бирден болгъан алмашынывгъа инанып битмей, адап къарады да, сонг сююнч гъислени гючюнден:

— Гъурра, адабият факультетте тюшемен, — деп, чабып барып, олтургъан атасын къучакълап, яягъындан оъбюп йиберди. Атасыны сёзүнө лап охума тюшгендө йимик сююндю. Уллу болгъан къызы оъзюн гъали болгъунча бир де къучакъламагъангъя, оъпмек чи къайда, Атав тамаша болду.

Буланы лакъырын терезеден эшитип турагъян Халисат да абзаргъа чыкъды.

— Нечакъы айта эди сагъя яш, сюймеймен деп. Не бар шо медучилищеде. Ону бизге гёре шайлы багъасы да бар чы, — деп сёйлеген къатыныны таву-

шундан, хатири сейир болуп, ярашывлукъгъа ёл ачылгъаны сезилди.

— Янгылышдым, Халисат. Мен де адамман, адам янгылыша. Гечип къоюз мени.

Бу сёзлери де Халисатны гъайранлыкъга салды. Лап ичгенде де эркегинден «геч» деген сёзню эшиитмеген эди. Эрини янына гелип, яягъын аясына тиреп, бугъар ойлу бетин бакъдырып олтурду. Эри буса муну эс этмейгенде йимик ашгъа ябушгъан эди. Атавну нече де бек ашап болагъан хасияты бар эди. Хоншу къатынлар буларда болуп, уллу къазанларын гёрсе:

— Я, Халисат, уьчгине уьч башыгъызгъа шу уллу къазанда аш этмейсендири, — деп тамаша бола эдилер. Уюнде экев-уьчев чакты ашайгъан барны гъакъында бу авузланмай къала эди. Этсиз ашны чы мунуки къабул да этмес эди. Ашгъа бакъгъан якъда тазза хортмадан башгъа тюгюл эди.

— Буса гелеген гюн Анжиге бирче барып, яшны масъаласын чечейик, — деген эрини таклифи муну ойлардан айырды.

— Нете, мен гелмесем ярамаймы? Оъзюнг барып къал.

— Яхари, бизге не болгъан. Эр-къатын бирче шагъаргъа барса, нете, айыппымы? Шагъарда оъзюбюзню къуллукъларыбызгъа да айланма ярай чы.

«Яраббим, тоба аставфиуллугъ, муну башына энди не гелген экен» деген ой, муну болуп турагъан тамашалагъа уйренчик этип бара эди. Болса да эрине ярап уйренген Халисат:

— Тарыкъ буса барайыкъ дагъы, — деп, разилик билдириди.

* * *

Әртенинде Халисат арт вакъти юрюле башлагъан къалыкъ алатлагъа сютлерин къуя башлады, шагъаргъа барма гъазирлик гёрдю. Муну эс этген эри:

— Сен нетесен, биз базаргъа барабызы дагъы? — деп муну токъттама урунду.

— Ёл бойда базаргъа гирип, сатып гетип къаларбыз, — деди Халисат.

— Сал оланы холодильникге. Дагъы гюн элтерсөн.

Эри олай деген сонг, дагъы кюй ёкъ эди. Халисат гийинип чыкъды.

— Аянгынгдагъы не затлардыр? — деп, чорт гесип сёйледи Атав.

— Не болагъандыр, мачийлер. Гъар заман шагъаргъа булар булан бараман чы, шулар магъа онгайлы.

— Гёк - ала туфлилеринг бар, оланы гийсенг ярамаймы?

Эри бу байрамгъа яшлагъа оълешме затлар алма деп Хасавгъа баргъанда алгъан табанлы туфлилерин айта эди.

— Вуя, гъей, бу не дей. О багъалы затланы гийме биз тойгъа барабызы, — демели болду, буса да эри сюйген сонг гиймесе бажарылмайгъанни англады.

Булар ювукъ арада гелме герек, юртдан шагъаргъа юрюйген автобусгъа деп ёлгъа чыкъды. Амма аз да гетмей, яхшы барагъан жигулини эсги тайпасы тормозлагъа басылып, чанг чыгъарып, буланы къарышында токъттады. Ону гъайдайгъан Атавну таныйгъан жагъыл улан Анжиге киреге юрюйгенлерден эди. Бу тайлагъа юртда «кругой грачлар» деп болагъан эди.

— Башюсте, карета подана, — деп, булагъа машинни эшигин ачып, иржайып сёйледи улан.

Булар минип битген сонг, бир кююн эки де этмей:

– Атав агъай, Лайла Мажнундан бир де къалышмайсыз. Аллагъ буюрса, денгизге багъып сама тюгюлмю?!

– Нете, халкъ барагъан ерге барма бизге гюнағымы?! – деп, Атав огъар гёре жавапланды.

Насипге, шагъарда буланы къуллугъу тез кютилюп, булар шагъардан айландылар. Атав уйге алгъасамайгъаны билине эди.

Аш хапма булар кафеге гирдилер.

– Вуя, Атав, мунда багъадыр чы.

– Дағыы нете, ачдан ойлейикми.

– Пирожкилер алып къойсакъ.

Атавну къараву муну токътатды. Сонг булар марожна да алдылар. Шагъаргъа гелген сонг ону ашамаса боламы.

Бара-бара буланы ёлу театрны яннавурундан ойтиоп, бульваргъа чыкъдylар. Арт вакъти шагъар бав алышынып, Халисатны гёзюн къамашдырагъан күйдеги тюрлю ренкли чечеклерден толгъан эди.

Сари, непти, гёк, башы ялпакъ дёгерек гелген, орта бутагъы назик, ала-шаракъ, тюбю арив тазаланып, арив тизимде ойсеген – кимни де гёзюн тартагъан күйдеги эди ойсеген чечеклер.

Абзаргъа салгъян Халисатны да гюллери бар эди, тек уй этегенде чакъа кёп къалын тёгюлгенге гёре буса ярай, олар арив ойсмей эди.

– Атав, шулай чечеклер уйиню артына сама салма яхши эди, – деди Халисат.

– Салсанг сюер эдик, – деп жавапланды эри.

Денгизге булагъа ювукъ гелип, киринмес болмас. Эри сувну кёп сюеген эди, арив юзюп де бажара эди. Къайыр ягъагъа абатлана турагъанда, Халисат табанлы туфлилерин чечме урунду. Атав кёмек гъисапда огъар къолун узатды; къатыны тергев бермеген сонг, ойзю ону къолун тутду.

– Вуя гъей, бу нете. Мунча халкъны да къаратып, – деп къолун чыгъарып алма къарады, тек эри къатты тутгъан эди, йибермеди. Эки гюнню ичинде эрини тамашаларына уйирене бара буса да, толу күйдеги тюшюнме болмай тура эди. Гёз тюбюндөн эрине заманда бир къарайгъан Халисатны бетинде тамашалыкъ булан биргэ яшырма къаст этеген иржайывну сюлдюрюнде сююнню гъислери де билине эди.

Адамлар киринеген къайыр ягъаны лап миюшюнде, халкъ аз болагъан портгъа тийгенг еринде токътадылар. Уллу ташланы этегинде, гюн тигилмейген ерде, ойзлеге ерлешме гесек такътаны уьстюнне газет яйдылар. Чыдап болмай эри сувгъа гирип гетди. Халисат буса заманда бир эри бар якъга къарай туруп, сувну лап ягъасындан арии-бери юрой башлады.

Эри сувдан тез чыгъар йимик тюгюл эди. Бара-бара Халисат, нечакъы денгизден тартына буса да, сувгъа абатлана башлады. Эс де этмей сув капотуну этегине тийди. Халисат ону буччагъын къолуна чырмап, бираз гётерди, тобукълары ачылды. Сонг башынdagъы чачларын йиберди, денгизден толкъунлар булан эшеген ел оланы елпиллетип башлады.

Халисат денгизни сюймей эди. Тезде Аминлер булан яшлары гиччи заманда мунда гелеген гезиклери аз буса да болгъан. Тек ол бир де киринмес эди. Гъали де Атавну кёп йыракъагъа чыкъгъанын гёрюп юрги къысылды. Ягъагъа къайтгъанда дагъы олай арек юзмесин деп тилеме токъташды.

Артдагъы гюнлер эри альшынгъанын Халисат, озокъда, эслемей къалмады. Атавну кюю ону бир ойлашдыра, бир якъдан буса сюондюре эди. Шагъаргъа бугюн гелмеги де оъзю учун экенин английскай эди. Эри оъзюне ярама сюегенни сезе, тек неге, не учун экенин англама болмай эди.

Бир къыздан къайры буланы авлети болмады. Булар бир вакъти докътурлагъя да юрюп къарады. Сонг Аллагъ буюрмагъандыр деп, къол силлеп къойду. Энди буса къызы охума тюшер, огъар шагъарда турма тюшер. Булар буса Атав булан уйде янгыз къалар. «О чу магъя лап да ювукъ адам, бир-биревден къайры биз кимге тарыкъбыз», – деген пикрулар Халисатны елей бара эди.

Йыракъда денгиз ягъадагъы къатыны Атавгъа башгъача гёрюне эди. Къатынгиши къуллугъу битип, ял болагъанда арив бола дейген зат герти экен, – деп ойлаша эди о. Халисатгъа чы янгы отуз етти йыл битген, магъя буса – къыркъ. Бизге буса яшав токътагъан да йимик, – деп пикрулаша эди.

Башгъа, тенгли хоншу къатынлар йитмик, йыллар гетип Халисат шишип, томалып, уллу къурсакълы болуп къалмады. Дагъы да къатынын ушатдырагъян узун къара чачы эди. Оланы оъзгелер йимик къатыны къысгъя этмеди. Энди буса кёп сийрек этеген затын, – гиши ёкъда башын ачып, чачын йиберип, сув ягъада юрюп айланагъан къатынын Атав черин гёзлейген гъасирет къушгъя яда буса пашман гъашыкъ къызгъа ошайгъан гёрдю.

Юзюп къавшалгъан Атав къайыргъа ташланып ятды, сонг гюн къыздырып, уллу ташны игъында олтурдулар. Халисат жыйылып олтуруп, тирсеклерине башын салгъан гъалында сабурлашгъан дерия-денгиге къарап:

– Не яхшыдыр мунда гелгеник, денгиз адамны ял этип къоя экен, – деп ойлу сёйледи.

Атав ону къолундан тутуду:

– Гъей гиши, адашгъанмысан, халкъны къаратып, – демели болду, булагъя онча тергев береген ёкъну биле болса да. Булай ювукъ болагъанлар къарама сийгенлөгө булардан къайры да бар эди. Тюзю, олар кёбюсю сувгъя гиргенде бир-бирине табушагъан эди. Эри буса енгилме хыялды болмай, мууну къучакълап къойду. Торгъа тюшме турагъан къуш йимик сыпкырылма къарап:

– Атав, сен гертиден де башдан гете турасан къошай, – десе де энди къаршылыкъ билдиримей эди. Тыш якъдан юваш гёрюнеген эри олай тюгюлюн, оъзю айтгъан болагъанны сюегенин о биле эди. Бу хасиятгъа да Халисат уйренген эди. Булар бир- бирине кёп зат айтма, сырын чечме сюеген де йимик эдилер. Денгиз ягъада къучакълашып эр-къатын бир-бирин бёлүп, сёйлей эдилер.

– Атав, шагъаргъа ишге тюшме сюе бусанг, тюш, – дей эди къатыны. – Кёрюк уй де этилер, шогъар ябушуп къалмасакъ да. Яшав янгыз малгъя, матагъя байланып къалмагъан чы.

– Дюр, тюз айтасан, Келли, – деп сесленди Атав.

Къатыны:

– Сен магъя Келли дединг, – деди.

– Энни мен сагъа шолай десем, – деген Атавну сораву бир мюгълет гъавада саркъды.

Атав янгы къошуулгъанда, уъягълюсюне ушанып, тюрлю атлар айтып сёй-

лейген эди. Сонг яш тувуп, оьсгенде, олар унутулду. О чу не, булай ювукъ болуп, къучакълашип къатыны булан сыр чечмегени не заман. Сав гюн ишлеп, тракътирге доланып турагъан адам не болсун, – тёшекде эр намусун кютюп, шоссагъат юхлап къалагъан эди.

Кёп замандан берли эрини къучагъында булай парахатланмагъан, къызылланып, аривленип барагъан къатыны:

– Сен сюйсенг, – деп авазланды.

Атав ону сан-санындан оьбе башлады, бойнун, яягъын...

– Атав, Атав, – деп, бир тамаша гъалсыз, гъавкатель болуп барагъан Халисатны тилевионе ол къулакъ асмай эди. Артда да гючсюз саллангъан къатыныны къолун оьзюно бойнуна артды, о да къысып къучакълады. Атав ону эринлеринден оьбюп-оьбюп йиберди.

Халисатны гёзлери туман басгъандай болду, къаракъарасы бошады. Денгизни толкъуну уьстюн япгъандай болду. Булар сюйген адамы булан булат уьстюнде саркъамы эди яда гючлю толкъун агъымгъа тюшгенми эди, – бу англамай эди.

* * *

Юртгъа булар кёп геч къайтдылар. Абзаргъа гирген тавушуна алдына чыкъган къызы:

– Гъей, сиз къайдасыз, телефон зенгге де сюйсионмей жавапланып, – деп башлагъан эди. Амма ата-анасыны бир тамаша ярыкълангъан юзлерин гёрюп, эсер-месер болду. Сонг анасыны белинден къучакълап:

– Мама, сизге не болгъан? – деп, иржайып къарады.

Анасы къызындан бетин яшырагъандай, ерге тикленген гъалда:

– Билмеймен. Атанга сора, – деп, уйге гирип гетди.

Муну дагыы авзун ачма да къоймай, атасы:

– Охума тюшдом деп къой, Бари. Ишни толу биширдик, – деди.

– Гъурра, – деп, тавуш чыгъырды къызы, шугъарды деп ёрап.

Заманда бир гесек буулутланы артына яшына-чыгъагъан юлдузлар булагъа юм-чум этегенде йимик эди. «Сиз чи бир затлагъа умутланаңыз бугъай, арты не болар экен, къаарашибыз янгы гюн гелгенде», – дейген йимик олар да гёрюне эди.

Атав яшавну маънасын излемекден тувгъан йылы гъислер, эр-къатынгъа бир-бирине ярамакъыны, татывлу болмакъыны аривлюгюн сездире эди. Шо ярыкълы мурадына ёл тапгъан булар насишли экенин гъалиге не ойламай, не билмей эдилер.

Драматургия

Муса ШИХАВОВ

ТАКЪА

Драма

Ортакъчылыкъ этегенлер:

Батав – ожакъны башы.

Кавсар – ону къатыны.

Хабиб ва Сотав – уланлары.

Жагъбат ва Райгъанат /Рая/ – гелинлери.

Эдил – психбольницаны доктору.

Гюлкъызы – медсестра.

Психолог, Чабакъчы, Туварчы.

Психбольницаны къуллукъулары, аврувлар.

БИРИНЧИ ГЁРЮНЮШ.

Татавулну эрневю. Тал тереклер. Бёлеклер. Батав ва Чабакъчы яйылған тепсинин ара-
ғыя алып олтурғыян. Батав беки булан таякъыны ёнуп шувшув этип сыйгыртма айлана.
Заман-заман къамучуну тавушу, Туварчыны ва гъиванланы авазлары геле.

Батав:

Унутгъансан, Батав, талны бутагъын
ёнуп нечик ыйратмады герекни.

Чабакъчы:

Оюнуна къара залим эркекни,
Аллагъ къойса, фабриканы башчысы.

Батав:

Татлисинден кёп о ишни аччысы.
Тюзюн айтсам, ишден башым арыгъян,
Гёрюнмейли гирип /башын гёргете/шуну ичине
Бирев барда йимик тёнгек ярагъян.

Налогчулар, тергейгенлер токланы,
Оъртенчилик... Бермей къойсанг урушбат,
Дюнъянг пана... бары ишинг токътала.
Сонг да кёплер бакъгъан гъали уругъа,
Къумач урлай, урлай чырмап чархына.
Адамланы минг тюрлюсю ёлугъа,
Урлай ине, йип, къарамай чагъына.

Чабакъчы:

Къойсана, къой, пакъыр болуп гёрюнме.

Батав:

Мен де кимден урлайым, оъз-оъзюмден?

Чабакъчы:

Гъай, къойсана...

Батав:

Тайдырайыкъ бирерден.

Чабакъчы:

Сеткаларым тергейим, сонг гелермен.

/Батав стаканны бошатып, дарман отлар къыдыра./

Батав:

Бусу мия, бу балэмчек, бу нана –
Барысы да дарман. Турмай бошуна
Тамурлары булан къазып алайым,
Балики де, дарман болур башыма.

/Гиччи бел алып геле. Эрневден тюпге тюшюп къаза./

Къазып сама къоймадыммы къабурну,
Бу тюбюнде не эте мия тамурну?

/Адамны такъасын тутуп, сабурдан палчыгъын тайдыра туруп, уъстгэ мине. Ари-бери буруп къарай. Такъагъа сёйлей./

Тангаласы бармы, ёкъму оълюмню
Адам учун бу – даймлик масала,
Тек о сорав бузмай мени гёнгюмню.
Ажжал булан эте туруп масхара
Оъмюр сюрсем, хырын салып бёркюмню,
Юргимни тамурлары яшгъара.
Сени буса, эмчек болуп кёрүнгде
Мия тамур татли сютюн эмдирип,

Язда-язда чечек ачып устьюнгде,
Ювургъанынг болуп кышда халтасы,
Асырагъан, гёмюлсенг де хасасыз.
Яда буса мунча кувнап оьсмеге
Баш майынгдан тамурлар гоч алгъанмы?

/Такъаны айландырып-айландырып къарай./

Бу башда май болма сама болгъанмы?

*/Оъз-оъзюне йырлай турup Чабакъчи геле. Батавгъа
къарши олтуруп такъаны ала./*

Чабакъчи: /ичинден/
Эгизлердэй ошайлар бир-бирине,
Аяз башлар, амма кувуш ичлери.*
Экевю де бир ананы пичлери.
Майы сама болгъан буса тюзевлю,
Бу – гёмюлмес эди йылгъын талада.
Бу – чыгъарып башын етген биревню,
Дарс охумас эди кувуш такъагъа.
Устьевюне гёзлерини чонкъларын
Заман тыкъгъан топуракъдан тазалап.
/Батавгъа/
Англаймысан, оълюлени хоздъамакъ
Кёп гюнағ дей.

Батав:

Барысы да бош ёммакъ.
Бу оъзю де Аллагъын тиш къамата.

/Тиилерине тюртme/

Балики де, оылгенгедир зарланып.
Ондан сонг да, бу яшавгъа къарама,
Оъзю чыкъгъан тамурлагъа харманып.

*/Чабакъчи башына тюртюп, тайышгъан дегенни
англатып гете. Батав, такъаны устьге гётеприн,
арии-бери бура./*

Къара ва гёр! Муна языкъ дюньябыз!
Авлагында тобургъулар авнагъан.
Сабан булан чагылышип топуракъ
Тез арада будай башлар тувмагъан.
Къара ва гёр, бизин пасат дюньяны!
Гъей, мен къайда бараман деп сорайгъан.

Халкъын да гёр, бузуп ачма къарайгъан
Чүйленимеген къапуларын наисипни.
Къара ва гёр! Къурсагъында ел ойнап,
Хоразлардай кекеллерин тургъузуп,
Мажигит я килиса гъар абатда,
Амма эки эркечдей тар кёпюрде
Тюпден давлай сынажа да, табут да.
Бизин къара къалмагъалдан арыгъан
Яратгъаным къарай бармакъ арадан.
Айт, о неге гёрюнмей бир сама да?
Бу дюньяны къуруп къалды – къулдуудан
Гъали оъзю этген ишден илыгъя.
Къара ва гёр! Юмма, сюек, гэзлеринг,
Бу давланы, пелекетли девюрню.
Къыйынлыкъыны, къысгъартагъан оъмюрню.
Гъакимликни, наслыкъя гёз ябагъан.
Яманлыкъыны, оъз хошуна гезейген.
Къара ва гёр! Тек къыздырма тазалыкъ.
Тюзлюк ята бугъавланып оърлерде.
Тилин гесген, чокъугъанлар гёзлерин,
Тек о юлкъар бугъавларын геч – эрте.
Ва юрекде сёнген тангны яллатар,
Чичкъан тешик излер йимик жаллатлар.
Къара ва гёр! Хуржунларсыз гезейген
Бир себепсиз такъсырлангъан халкъланы,
Оъз элинден къырда наисип излейген.
Эгер гёрсенг бу дюньяны чёплюгюн,
Оъзлюгүндөн дёгереп сен аямдан
Тымыяжакъ эдинг чыкъыган уянгда.

/ Къамучусун сыйгъыртып Туварчы геле. /

Туварчы:

Гьей, не этесен кёкге чюоп пакъырны,
Башы сама тюгюлмю о атангы?
Яда буса шо такъаны гъакъылын
Сюемисен сеникине тёкмеге?
Къаркъарасы гелип артдан хапарсыз
Герек эди бош башынга тепмеге.

/ Къанғынча кюлей. /

Батав:

Бар, бар, таман, кёп чыгъарма тавушунг,
Гайванларынг бакъ, сыйгъыртып къамучунг.

/ Туварчы йырлай туруп гете./

Сююв отда яллайман мен, къачыгъыз,
Къабунмасын ялыны юз гишиге.
Тарыкъ тюгюл бу дюньяны женнети,
Жагъаннемни къапуларын ачыгъыз,
Савлай гирген къолай ону ичине.
Гёзлерингни гёклюю
Дюрмю мен батгъан денгиз?
Дюр буса къутгъар энни,
Сенсиз яшавум демсиз.
Юргим паралангъан,
Къойгъансан ону эмсиз.
Мунча уллу дюньяда
Сенсиз не этейим, сенсиз?

Чабакъчыны тавушу:

Гёресен да, тайдыргъан деп ишинден,
Бу амалсыз яллап-гюоп ичинден,
Гайгев болуп къалгъан.

Батав:

Амма къазанда
Эти де бар, къызлары да безене.

Чабакъчы:

Савлардан чы гайгевлер кёп къазана.

Батав:

Тайышмагъя герек болгъан бизге де.

/ Батав костюмун чечип, ерге яйып, ятма онгарыла./

Сонг жыярман балэмчек де, нана да.
Гъали буса къалмагъалдан ягъада
Кирпиклерим ятдырып гёз тюплеге
Бу шыптыкъда болсам яхши къуш къапул.
Такъа буса тапанчасыз къаравул.

*/ Къарышына такъаны салып ята.
Туварчыны йырлайгъаны эшиитиле./*

Булут болуп дерпт япгъан гюн шавланы,
Не гюнагъыны ессимен мен, Тенгирим?
Авурлугъун сюе бусанг тергеме,
Аркъама сал, гётегейим тавланы,
Мен билемен дертлеримден енгилин.

Гёзлерингни гёклюгю
Дюрмю мен батгъан денгиз?
Дюр буса къутгъар энни,
Сенсиз яшавум демсиз.

Юрегим паралангъан,
Къойгъансан ону эмсиз.
Шунча уллу дюньяда
Сенсиз не этайим, сенсиз?

/ Батав сандыракълай./

Йибер деймен... йибер... савлай къабургъа
Салмай. Сен гир...къабур сагъа тийишли.
Оъзюнг гирме сюймей бусанг – тегишиле.
Тек мени къой...ёюл...

/ Эсер-месер болуп уяна. Айланасына къарай. /

Юсуп пайхаммар
Яхшылыкъыга ёрасын. Тек бу не иш,
Бир яш адам, базынып оъз гючюне,
Бош къабур деп сюйрей мени ичине.

/ Гъайванны такъасы булан Туварчы геле. /

Туварчы:
Татавулдан мен де бир баш талгъанман,
Сеникинден тюгюл, гъайван тайпадан.
Тек ян тартып бу такъа о такъагъа
Ошатажакъ сени гёпген бакъагъа.

*/ Мюозлерин бакъдырып Батавну уьстюне юрюй.
Чабакъчи геле. Батав къачып чабакъчыны
артында яшина./*

Батав:
Тас бол! Ёюл! Лагъ бол! Кёмек этигиз!

Чабакъчи: */ Батавгъа. /*
Сабурлукъ эт, не бар мунча акырма.
/ Туварчыгъа бичакъ гёрсетип акъыра. /
Кеппеёгълу, лагъ бол башым бездирмей.

Батав:
Аз къалды чы сугъуп къойма къарныма
Мюозлерин.

Чабакъчы: / Туварчыгъа. /
Не къатасан, къурумсакъ!? / Такъаны гёрсете. /
Сюемисен гирме шону ерине?

Туварчы:
Къой, аз сама узатайыкъ яшавну.
Таш – кюрчюде, баш – елкеде ошавлу.

/ Оъз – оъзюне сёйленип, гете. /

Башы булан тюгюл буса бавурлу
Этме тарыкъ савутлугъа абурну.
Къачса къолай ерсиз ерде эришмей.
Бизге сени мюозлеринг етишмей,
Тек адамны мюозлери тилинде.

/ Ягъагъа тайып олтура. Гъайванны башы булан сёйлей. /

Айтсаны, айт, сен ким эдинг яшавда?
Сыйырмы эдинг, педире сиот береген,
Бугъамы эдинг, гёбюп-шишип юройген?
Не болсанг да энни санынг чириген,
Биз де сендей болажакъбыз, о – мекен.

Батав:
Не аламат тюш экен мен гёреген?
Айт да, негер ёрала экен бош къабур?

Чабакъчы:
Бош къабургъ а ким гирсе, не башгъадыр. / Кюлей./
Тек топуракъ ачгъандан сонг авузун,
Дос-къардашгъа себип къайгъы агъусун,
Ютма герек азыгъын кёп созмайлыш.
Амма, къурдаш, тюшде не де гёрюне,
Авур алма тюшмей ону гёнгюнге.

Батав: / Такъагъа. /
Сен ичингден кюлеме мен сабургъа.
Гёргединги башлыгъымда олтуруп,
Гёз алдынгдан сюйрейгенни къабургъа?
Бар еринге, къаравулсан сен де бир!
Балики де, бары гюнагъ сендерид?

/ Башыны аркъаны артына дёгерете. /

Юхум къачды, Аллагъ, магъа языкъсын,
Янтаяйым, гъалеклигим басылсын.

*/ Арт-артындан эки аякъ ичип ята. Астаракъ булан
Туварчы геле. /*

Туварчы:

О, Тенгирим, сагъа гыюрмет даймге,
Тек бир сагъат юху бер шу гъакимге.
Ёгъесе, сен менден гыюрмет гёзлеме.
Дестегь къургъан китапларда язгъандай,
Гъарам оылген буса ярай гъайваны,
Мунча этни асмас эди къызгъанмай.

/ Алгъасап гъаракъы иче, гёзлери дёрт янда. /

Амма турса, ашагъаным къусдурап,
Сюймес гъайгев тиегенни ашына.
Тек мен ахмакъ болсам да, шу башыма
Яв тюгюлмен. Магъа гъайгев дейгенлер,
Айт, гъакъыллы болуп оызлер не этгенлер?
Гъали, бираз гъайгевлюю болмаса,
Гъакъылдан да пайда ёкъ, тоз ойласа.

*/ Батав ингырланып бир янгъа айлана. Туварчы киселерине
Гъаракъы ишиша, аши тыгъа./*

Киселер кёп берген Тенгир адамгъа,
Шону учун ол гёз къараты гъарамгъа.
Башны буса бирни салгъан елкеге.
Учь болса да, иши онгмас елбашны.
Зыптытайым гелгенчеге ёлдашы.

*/ Туварчы гете. Аркъаны артындан адамны
сюеги чыгъып, Батавну башлыгъында токътай. /*

Сюек:

Тамаша иш, къаркъарам да, башым да
Гъаран-гъарап тапды бири бирисин.
Сен даймлик юхумдан да уятып,
Ахыратны ачып къабур пердесин,
Адамлыкъыны бузуп бары мердешин,
Къакъынг, тюортдинг, этип мени иришхат.
Гъатта уистге гётерип де къарадынг,
Гёрсемеге сизин мурдар дюньяны.
Девюрюнгню аврувларын санадынг,
Тек тапгъан сонг заманынгны аврувун,
Дарманын да герексен сен тапмагъа.
Къарывунгдан къувунунг кёп, къувунунг.

Тек юхумдан уятгъанынг саялы
Такъсырлама тюшер сени, сувбурун.

/ Пausa. /

Гъакъылыгъыз зор, тек гиччи гёзлери,
Авузу уллу, аялары къатывсуз.
Оъзю булан гъар адамны талчыгъы,
Ятлар чы не, къардаш – дос да татывсуз.
Гёрюнесиз гъалал йимик кёклеге,
Адамлыкъыны Яратгъанны унутуп.
Къаргъа уяда бала ятгъан рагъмугъуз.
Киселер – бай, амма ярлы ругъугъуз.
Юреклени оту сёне гюн сайын,
Барлылагъа болгъансыз сиз бётеке.
Тюнегюнню къанатларын гесгенлер,
Бюгюн учуп болмажакълар бийикге.

/ Пausa./

Сен кимсен, сен, бишпапайы Аллагъыны,
Мен юзбашны башын салма очаргъа?
Тюнегюнню ёкъ сизде бир абуру.
Мен ахтаргъан, къан къошуулуп ийленген,
Сен таптайгъан топуракъны хамуру.
Сен – топуракъдан, топуракъ – сенден гюч ала.
Адам учун оылченген гъар къарышы.
Гъалаллыгъын алмасагъыз топуракъны,
Бир гюн сизге етер ерни къаргъышы.
Яра-яра табиатны сыпаты.
Башыгъыздан алда юрой тилигиз.
Аталаңы токъ сакълагъан топуракъдан
Тизден туруп, геч деп сама тилегиз.

/ Сюек ари - бери юрюп, янгыдан Батавгъа бағъа. /

Топуракъдан чыгъып, сагъа оюнгъа,
Гиргенчеге топуракъны къойнуна,
къаркъарамда сиғыручууну гючю бар.
Мен о гючню къоллайым оъз пайдама.
Не этсем яхшы? Сюйсенг, тутуп елкенгден,
Бай-бийлени девюрюне элтермен.
Сенден ялчы яда буса атчабар...
Лап яхшысы, сенден тилчи этермен.
Яда буса яшавунга къошуулуп,
Эркеклигинг, адамлыгъынг сынарман.
Англаймысан, не болсам да, гече-гюн
Юрюжекмен мен гёзюнге гёрюнүп.

*/ Батав башлап ингырланып, сонг эсер-месер болуп,
эрे тура. Ол адашған, бети къачған. /*

Батав:

О, Тенгирим, мунда халмач этилген
Яда оyzюм тайышғанман гъакъылдан.

/ Чабакъчы геле./

Чабакъчы:

Айт, не болған, къаны къачған бетингни?

Батав:

Муна шунда, башлыгъымда къадалып,
Башны есси сёйлей эди, гёрдюнгю?

Чабакъчы:

Эки гёзюм тура сав гюн аралып,
Жув деген жан болмады шу арада.

Батав:

Муна шунда, гъали, сени алдынгда,
Башлыгъымда эретуруп, оралып
Сёйлейгенни гёрмедингми?

Чабакъчы:

Гёрмедим.

Батав:

Муна шунда эди, болуп баш къазыкъ.

Чабакъчы: / Ягъагъа. /

Тайышмагъа тура бу да, гъай языкъ... / *Батавғъа. /*
Балики де, яман тюшлер къыйнайдыр...
Дуа оху, салават сал, сабур бол...

Батав:

Бу гезик мен гёргеним, о тюш тюгюл...
Ол сёйледи... Къошулгъандай тюш ва тюл.
Къачма герек... табиатда бузулгъан
Яшавну ва ахыратны тенглиги.
Къачма герек... къачма герек тезликде.

/ Алғъасап гете. /

Чабакъчы:

Бу сёйлемей башы булан къыйышып,
Гертиден де, турамы экен тайышып.

*/ Машин янгъаны, яман тавуш булан юрюгени,
бир затгъа урунгъаны, янгыдан гючлю тавуш булан
тербенгени эшиитиле. /*

Бий, оълеген ажжал, алды оюлду...

*/ Чабакъчы машинге багъып чаба, тек къайтып,
Батавну костюмун алып, уystge гёттерген кюйде къала. /*

ЭКИНЧИ ГЁРЮНЮШ.

Батавну уюу. Ол уянып арии-бери къарай. Гёзлерин окъалап,
байлангъан башын тутуп юрой.

Батав:

Бу не гюндюр, мункарнакир чакъырып,
Къонакълыкъыгъа жагъаннемге баргъандай.
Не буса да юрек гъалек, башым – манг.

*/ Миюшден Сюек чыгъа. Батав къакълыгъа. Не этегенин
Билмей, Сюекге тиклене. Кюлей. /*

Бу гюнюнг чю женнет, амма тангаланг
Жагъаннемни сагънасында ойналар.

Батав:

Тюнегүн де гёрюндюнг сен тюшюмде,
Тюлюмде не къурсакъ аврув этесен?
Тай... тай... тас бол жыйып сюек-саягъынг,
Дагъы басма ожагъыма аягъынг.
Тас бол даймен!

Сюек:

Сабурлукъ эт...

Батав:

Этмеймен.
Бу неченчи гезик ярып юрегим
Гёрюнесен бир тюшде. Бир тюлюмде.
Не сюесен менден? Кимсен?

Сюек:

Тюз сорав.

Ачувланып сен бергенче юз сорав
Англатайым. Сенден къайры бирев де
мени гёrmей, я эшитмей сесимни.
Янгыз сенсен гёregen. Жый эсингни.

Батав:

Нечик гёrmей, сени нечик эшитмей?
Муна, сен чи алдындасан къампайып.

Сюек:

Бир тарыкъызы ёравлагъа алданма,
Гъакъылынгны гюлентгиси алдынгда.
Мен Батавман, мен экинчи Батавман.
Келпетинде сен хозгъагъан оылюню.

Кавсарны тавушу:
Не еринде болгъан экен гёзлери,
Пара-пара этген хари машинни.

Сюек:

Эшитдингми, геле турал аждагъанг.

/ Сюек гёрюнмейген бола. Уйге Кавсар гире. /

Кавсар:

Ону урмай, ургъан бусанг башынгны
Гесеклери жыйылмайгъан кюонде.
Гъай бишпапай болмасанг сен, бишпапай...
Чыкъганмы эди ёлгъа бетон багъана?

Батав:

Я... билмейли болду... Аллагъакъана...

Кавсар:

Устьевуне Аллагъыны да эсгере. / Батав икрам эте. /
Мен къарайман яшыртгынлап басасан.
Гъай, басдырыкъ басгъыр! Къара ишинге
Бириси гюн барма герек Анжиге
Тез-тез барып ремонт этдир машинге.

/ Гете. Мююиден Сюек чыгъа. /

Сюек:

Да... ишлеринг бавукъ сени, гертилей.
Юргинг бош... къатынынгдан титирей.
Эркеклигинг жый, бир керен сама да
Ким экенинг гёрсет. Сагъа тиштайпа
Бишпапай деп не затгъа тиш къамата.
Устьевюне бир къулакъ ёкъ ярангда.
Эки янгъа артыкъ себе агъусун.
Ожагъынгда жан мукъамда абурунг.
Гючсюзлюкню гесип ана тамурун,
Эркек болуп, чойле шону авузун.

Батав: / Кавсаргъа къычыра. /

Чай гелтир чи! Башым бара атылып. / Кавсар чыгъа. \

Кавсар:

Учмасмы экен гесеклери чачырап,
Не эте, къина салгъанмысан, бутларынг
юрюмейми? Алай билдинг, олтуруп буйрукъ эте...

Батав:

Чай бер деймен!!!

Кавсар:

Ал, туруп!
Бу да, гъейлер, чай ичежек, мен берсем. / Гете. /

Батав:

Гертиден де, болгъанман мен ултуруукъ.

/ Батав Кавсарны артыдан ич уйге гире. Ондан сынағъан савут- сабаны, акъырагъан Кавсарны авазы геле. Тавуш сёне. Батав чыгъа. Арты булан Кавсар чыгъа. /

Кавсар:

Эки къолунг етмиш ерден увалып,
етти санынг тогъуз ерден туралып,
аман – аман, душман жувсун сюегинг,
Азирайил болуп алыш жанынгны,
Сув орнунда ичер эдим къанынгны.
Вай, Амалым, магъа гелген не къыйын,
Башынг сени къаргъалагъа азыкъя,
Ерден алыш, яшлар къакъсын къазыкъя.
Абзар – уюнг тегиши болуп ялласын,
Тазиятгъа турма халкъынг къалмасын,
Вай, Амалым, магъа гелген не къыйын?

/ Ичдеги уйге гире./

Батав:

Эки къапас енгмес муну авузун,
Тюбюкъара тайдырмаса агъусун.

*/ Батав янгыдан ич уйге гире. Ондан гелеген тавушлагъа
Сюек кеп ала. Батав чыгъа./*

Яхшы болур эринлеринг чойлесенг,
Олтургъанынг таман минип башыма.
Башынг тюшер, дагъы артыкъ сёйлесенг.

Сюек:

Гый, машалла, сюондюрдюнг жанымны.

Батав:

Гъали таман магъа гъакъыл бергенинг,
Къабурлагъа бурсанг къолай елкенинг,
Дагъы мени гёзлериме гёрюнме.

Сюек:

Къой, себепсиз гъассиленип айланма.
Мен кёп заман яшажакъман тёрюнгде.
Мени мундан тербетеген ел эшмей.
Къувалама буса, гючюнг етишмей.

Батав:

Мен къарайман, сен сёйлейсен пешемей.

*/ Бётекени тюбюнден Батав гиччи хынжал алып,
Сюекни уьстюне чаба. Сюек гёрюнмейген бола. Батав
хынжалны силлей туруп, уйнню ичин айлана. /*

Чыкъ ортагъа, гёрсет сюек-саягъынг,
Айырайым, тутуп йилик-йилигинг.

*/ Эшикни ярты ачып Кавсар гёрюнө. Ону гёзю къарагъян,
къанайгъян бурнун явлугъуну бучгъагъы булан сибира./*

Кавсар:

Эркеклиги тербенген... вёв, адаршай...

Батав:

Кимдир мени дер-хор этме токъташгъан?
Кимдир мени менлигиме тиеген?
Бу баш гъакъыл берген сендей кёплеге.
Бу къоллар кёп яманланы ийлеген.

Кавсар:

Мишик бала аждагъагъа айлангъан.
Терезе бийик. Эшикни бу елеген.
Къачма ер ёкъ, ит йимикмен байлангъан.
Телефон сёйлеп чакъырайым яшланы.

Батав:

Чыкъ ортагъа, парпачанга къарайым,
Юргинге хынжалымны къадайым.

/ Силлей туруп еринде олтуралар. /

Чай бер деймен, гъай гёнюнгде тузлангъыр!

*/ Кавсар къолунда чай пинжан булан чыгъа.
Къоллары къартыллай. Чай тёгюле. Батав чай иче туруп,
уйге гелинлери ва уланлары гире./*

Рая:

Вуя, мама, о не гёздюр!? Не болгъан!?
Йыгъылдынгмы?

Жагъбат:

Шо ерге, сен йыгъылгъан,
Тез йымырта урма герек.

Кавсар:

Къой, къызыым,
Йыгъылмадым...
Батав берди зыкъыным.

*/ Кавсар уйиню мююшюнде, уланларына, гелинлерине
Батав овзюн нечик токъалагъанны гёрсете. Булар авузларын ачып,
тамаша болуп тынглай. Сонг хынжсал булан уйде чабагъан кюон
гёрсете. Башына тюртюп, ол тайышгъанны англат. Бармакъларын
челтирилер этип, туснакъыгъа салма герек дейгенин англат.
Бир уланын, бир гелинин къучакъылап ийлай.*

Сотав: / Ичинден /

Мама мунда бир затны чы яшыра...
Ол хатирин къалдырмажакъ яшни да.
Нечик чыкъгъан атамдан шо эркеклик?
Балики де, шолай тарыкъ болгъандыр.

Кавсар:

Къара, къара ... инанмайсан бу ишге...
Ол дагты да сёйлей багъып мююшге.

Батав шайтан-жинлер булан къыйышгъан,
Ол тайышгъан, воллагъ – таллагъ тайышгъан.

Сюек:

Яшагъансан хорханекдей яшынып,
Баш гётерме къарасанг да ичгенде.
Айтгъан сёзүнг ялгъан булан къатнашып,
Герти сёзүнг чиритгенсен ичингде.
Гъали сама бакъ яшавгъа тюз гёзден.
Герти къыймат берме къара гъар ишге.
Айланангда сен тойдургъан гючюклер
Гъакъылынгны гъайгевлюкге гелешген.

Батав:

Уялмайлы сен дагъы да гелгенсен,
Тек сёзүнг тюз...

Сюек:

Озокъда, тюз айтаман.
Сени гючюнг къайырмасны тюбонде.
Бир сама да жыйып, топлап гъакъылынг
Ихтияр бер тюзүн айтма тилинге.

Батав:

Тюз айтасан... амма гетме улагъып,
Арив болду сен гелгенинг кёмекге.
Айтгъан сёзүм авур алма юрекге.

Рая: / Ягъагъа. /

Муна гъазир килиенти дурдомну,
Дарманларым ишлемеге башлагъан.

Батав:

Жыйылгъансыз, къаргъалардай порслагъан
этге. Бармы оълюп ийис болгъанлар?

Сотав:

В натуру, папа, жинлер булан сама да
Лакъыр этип турмаймы эдинг?

Батав:

Тура эдим. / Ягъагъа. /
Бираз башын чырмайым мен буланы. / Уланына. /
Бюгюн мени этген булар тамада
Къатын ала ата жинни уланы.
Амма яшым гёрюнмейген жинлерден
Гёрюнеген жинлер яман, эдепсиз.

Атасын да сата олар себепсиз.
Бири сенсен ... гёрюнеген тайпадан.

Сотав: / Ягъагъа. /
Сандыракълап сёйлей... майы къайнагъан.

Батав:
Намусунгну тас этип, гъай, наркаман,
Кеплик булан гетип бара яшавунг.
Ашав-ичив, машин, къызлар айлананг...
Къызы булан артын – алдын ойлашып,
Ишлерингни кёмекчиси – къайнананг.
Гъатта, таба наркотиклер, тарыкъда.
Не сюйсенд эт, амма сукъма башынгны
Фабриканы ишлерине, айрокъда.

Сотав:
Я...папа....сен не сёйлейсен...

Батав:
Ал якъда
Ойлай эдим сен тутар деп орнумну.
Эл арада салландырдынг бурнумну.
/ Батав гелинини сакъалына хынжсалны учун
тирең сёйлей. /
Увлу йылан, ойлашасан теренден,
Бу гюн сени дилбар тилинг тербенмей.
Авузунгну петнелерин тот басгъан.
Аллагъ къойса , бу – кёмекчим, инангъан.

Сотав:
Сёйлер эди уватып да петнесин,
Сакъалына тиресенг хынжалны.

Батав:
Цыц...авузун бу гюн сама беклесин,
Юргини къарагылыгын тёкмесин. / Раягъа. /
Гъакъылынга машшалла, гёз тиймесин.
Ойлаймы эдинг сен береген кофени
Кабинетде мен иче деп кепленип?
Сен бил, Рая, башыма ат тепмеген.
Гъар чашкагъа къошулагъан дарманны
Мен гёрмей деп ойлаймыдынг, айт тюзюн?
Сайки мени шанжалымдан учуруп
Олтурмагъа хыяллыдынг сен оъзюнг.

/ Хынжсалны тайдыра. Рая сёйлеме сюе, тек болмай. /

Пыс, сёйлеме, ону биле бары да,
Приёмныйда бар яшыртгын камера.

Сотав:

Тюзмю шо иш, урлугъунга от тюшгюр?
Сен атамны восмёркагъа миндирип,
Шанжалына оьзюнг къонма сийдюнгмю?
Акциялар жыягъанны себеби
Шогъар болгъан... Къайда сени эдебинг?

/ Рая эсден таягъан бола. Кавсар къолундан тутуп олтурта./

Сенден магъа къатын болмай, биябур, /арии-бери юрюй. /
мен билмеймен нечик айтма гerekни...
бар-ёкъ бары талағынгны бош этдим.

Батав: /Жагъбатгъа. /

Сен де болма апсынынга тамаша,
Онча йыракъ къонмагъансан къаргъадан.

Жагъбат:

Вуя, хари, папа, мен де не этгенмен?

Батав:

Яшавумну билмеймен ким къаргъагъан,
Тек Хабибге сатып алгъан уйлени
Сен атынга чыгъартгъансан яшыртгын,
Огъар – бугъар тыгъа туруп урушбат.

Хабиб:

Не зат??? Уйлер... тюзмю Папа айтагъан?

Жагъбат:

Токъта, не бар къарсалама, тай булай,
Англатайым... /Батавну гёрсете. / Ону башы тайгъалай.

*/ Жагъбат Хабибни ягъагъа тартып, токътамай сейлей.
Хабибни ачувлу сыпаты аста-аста йымышай ва
иржаягъан бола. /*

Хабиб:

Юз тюрлю ой гелди хари такъама,
Не де айта Папа, аллагъакъана...

Батав:

Къулакъларынг йылы сёзге алданып,
Кыырав салгъан япыракъдай салланып,

Тешиклерин япгъан. Дюрсен сангырав,
Эшилмейсен къардаш-досну авазын,
Гёзлерингде туман. Башынг айлангъан.

/ Хабиб атасына тамаша болуп къарай. /

Билемисен муну кимден бувазын?

Хабиб:

Не зат дединг?! Болма кюй ёкъ, Атам. Мен
Къойман! Мен... мен...

Батав:

Къой, тиреме тёшюнге
Бармакъларынг. Сорап къара оъзюне,
балики де, айттар сагъа гертисин.

Жагъбат: */ Ягъагъа. /*

Вёв, атамны юртуна! Мен ялладым.
Къайдан билген? Къайдан билсе не башгъя...

Кавсар:

Вуя хари, Батав, о не лакъырдыр?

Хабиб:

Бу не хабар? Гъа? Биябур болмасанг...

Жагъбат: */ Ягъагъа./*

Мен адашсам, къаргъалагъа азыкъман...

*/ Жагъбат эсден тайгъан болуп йыгъыла. Тахда ятдырып
бетине сув себе. /*

Кавсар: */ Ягъагъа. /*

Гёрмей гючюк гъапламай деп айтгъанлай,
Халкъ сёйлейген хабар негъакъ болмагъан.
Батавгъа да етген... хола атгъандай.

Рая:

Я эсирген яда буса тайышгъан.
Айтагъанын айтып алай кеп чеге.
Тайышмаса сёйлейми шо сёзлени,
Къаратмагъа герек ону жинчиге.

Жагъбат: */ Ягъагъа. /*

Биревлени бере гъанкуо ийисин,
Билек чакты хынжал тирей биревгे.

Булар ону даллайына бийисин,
Мен болмайман къошуулма шу сиривге.
Амма аслу сорав – къайдан етишген,
Къайдан билген? Турмагъан чы тикленип,
Дөрт бюкленип, тешигинден киритни.
Гызызлап да юрюмежек шекленип...
Не буса да бир сырьы бар шу итни.

Кавсар:

/ Раяны сакъалыны тюбюн тергей. /
Чыдамлыгъынг болгъан, къызыым, сени де.
Тамагъынгны гесмей сама къойдуму?

Рая:

/ Кавсарны къучакълан, йылайгъан бола. /

Гый, Тенгирим языкъ сынды бу гюн де,
Сен оъзюонг де нечик чыдан тургъансан
Бу зулматгъа бир къалкъыны тюбюнде?

Кавсар:

Не этежексен, яшлар бар чы арада.

Рая: / Ягъагъа. /

Вёв, адаршай, яшлагъа да сен тапгъан,
Бири сама тюгюл бютюн гъакъыллы.
Меникин чи тоеде де ит хапгъан.

Жагъбат:

Гъей, къатын, гъей, жый тайышгъан эрингни,
Бирдагъы да къаралтгъанча терингни.
О чу гетген. / Башына тюртме. / Ону ери дурдомда.

Рая:

Тюз айтасан. / Кавсарны ягъагъа тарта. /
Арив гелди эсиме,
Мени таныш докътурум бар, тангала
Гелтирейим, тергесин бош такъасын.
Яда буса дазусунда токъасын.
Этип битди, гъейлер, бизин селеке.

Сотав:

В натуре, мама, боламан бек тамаша
Кимни ролюн ойнай эди Папаша?
Матриархат оылду бизин ожакъда. / Харс ура. /
Тажынг учду. Папа тахны елеген.

О тилин де, хынжалын да билеген.
Геле бугъай... / *Батав чыгъа.* / Ачув ятгъан юзюнде.

Батав:

Битдигизми сёйлеп мени башымны?
Гъали, мени сабурлугъум оылтюрмей
Лагъ болугъуз! / Англамай эретуралар. /
Англамасдай айтдыммы?
Ёюлугъуз, гёзлериме гёрюнмей!

/ *Бары да алгъасап эшикге онгарыла. Бири бирин таптап дегенлей, чыкъма къарай. Арасында Кавсар да бар.* /

Кавсар!!! Ёлунг къайсылайдыр? Къайт бери.
Бар, орун сал!

Кавсар:

Орун?! Гъали? Ярыкъда?..

Батав:

Гюндюзден де гече бола ... тарыкъда...

(Давамы бар)

Жылу адабият

АЛГЪЫШ ЙЫРЛАР АНАГЪА

(Агъмат Жачаевни сонетлеринде ананы келпети)

Нечакъы кёп тюрлю масъалаланы гъакъында язып турса да, гъар къайсы язывчуну яратывчулукъ ёлунда ойзю айрыча тергев берип юрюйген ойзек масъаласы (яда бир нече масъалалары) болагъаны да белгили. Дагъыстанны халкъ шаири Агъмат Жачаевни поэзиясында ананы келпетин яратыв шолай ойзек масъалалардан бириси деп айтсакъ, бир де янгылыш болмасбыз.

Ананы келпети гъар не девюрде де кёп-кёп язывчуланы тергевион тартып гелген, гъатта адабиятланы тарихинде бу масъалагъа тергев бермей ойтуоп гетген язывчуланы да тапма къыйындыр. Амма ананы келпетин яратыв булан байлавлу болуп А. Жачаевни яратывчулугъуну ойзтеречелигин сёйлесек, шаир бу масъалагъа бир-еки шиърусун багъышлап къоймагъанын, кёп санавдагъы асарларын, гъатта яратывчулугъуну аслам бир пайын багъышлагъанын гёрежекбиз. «Шолай китап ёкъ» деген бир шиърусунда шаир ойзюне хас саламатлыкъ булан: «Амал буса, юрек айтгъан күйде мен / Ана гъакъда китап язма сюедим... / Тек билемен, шо муратгъа етмесим, / Шолай китап язып битип гетмесим», – деп язса да, ойлчев якъдан алгъанда да, чебер-маъна якъдан алгъанда да, «шолай китапны» ол кёп тезден яратгъанына шеклик ёкъ. Гертиден де, А. Жачаевни ойзге китапларын гысапгъа алмай къойсакъ да, ону учь китаплыкъ жыйымыны сонет асарлардан топлангъан экинчи гесеги де айтылып гетген пикрубузну ачыкъ күйде исбаттай: янгыз бу китапда ананы келпетин яратывгъа багъышлангъан алтмыш беш сонет ерлешдирилген. Алдыбызгъа салынгъан масъаланы да биз шаирни янгыз шо китапдагъы сонетлерине тергев бере туруп чечме къастлыбыз. Алданокъ эсгерип къойма тюше: авторну бу масъалагъа багъышлангъан бир шиърусу да башгъасын не ичделик, не чебер-маъна якъдан такрарламай; ону гъар асарында бу масъалагъа бакъын якъда янгы, ойзтерече янашыв сезиле.

А. Жачаев гъар инсанни яшавунда ананы агъамиятлыгъын яхши английскай, шо саялы да шаир огъар багъышлангъан сатырланы яратмақтын гъеч кёп гёрмей. Анағыя алгъыш этмек, огъар разилик билдирилген учун, ол къужурлу чебер къуралланы къоллап, инг де тизив, инг де асил сёзлени табып бажара. «Ана– чыракъ» деген сонетде автор ананы савлай дюньягъа ярыкъ береген чыракъ булан тенглещирде:

**Шо чыракъгъа яшлар тез-тез етседи,
Шат янардай шайлы ярыкъ этседи.
Гюч къошайыкъ шо ярыкъны гючюне,
Ана берген сют чыкъмасдай гъарамгъа.
Ана деген чыракъ сёнсе, уй чю не,
Савлай дюнья бола бизге къарангы.**

«Ярыкъ бере гече де» деген шиърусунда шаир ойрде эсгерилген асарын-дагъы маънаны бирдән-бир теренлещидирип, гючлендирип гёрсете. Башла-пгы эки дёртлюкде асарны лирикалы игити савлай аламгъя ярыкъ, исив, яшав береген гюнешни атын тутуп сёйлей. Гюнешни чомартлыгъына мю-кюр лирикалы игит ону алдында баш ие. Амма сонетни къалгъан алты саты-рында, тенглещидирив, къопдурув чеберлик къураллардан пайдалана туруп, ол ана юрекни гюнешден де ойр салып сёйлей.

**Ярыкъ якъдан сен огъбар teng гелмейсен,
Ону сигъру ярыгъы кёп нече де:
Сен гюндюзлер тюгюл ярыкъ бермейсен,
Ана юрек ярыкъ бере гече де.**

А. Жачаевни шиъруларында ананы келпети тюрлю-тюрлю янлардан, инсанни яшавуну инг де агъамиятлы янлары булан тыгъыс байлавлукъда алнып гёрсетиле: ана-бала, ана ватан, ана тил ва ш.б. Буса да ол биринчи ерге аналаны авлетлер булангъы аралыкъларын чыгъарып сёйлей. Шаирни бу тайпа асарларын шартлы къайдада экиге бёлюп сёйлеме ярай: 1) аналаны авлетлөгө бакъгъан якъдагъы янашыву; 2) авлетлени аналагъа бакъгъан якъдагъы янашыву. «Ана юрек» деген сонет – аналаны авлетлөгө бакъгъан якъдагъы янашывун чебер ва таъсирли гёрсетеңген асарлардан бири. Бир шиъруну ичинде автор къоллагъан бай ва къужурлу эпитетлер, такрарлав-лар, тенглещидиривлар, къопдурувлар, къаршы салывлар – булар гъариси асарны аслу маънасына ойз къуллугъун күтюп юрий.

**Бир шо юрек къорур бизин балагъдан,
Бир шо юрек алгыш алар Аллагъдан.
Язбаш эртен бюр ачсын деп гъар терек,
Чомарт гюнден иси- шавла чачыла,
Исив берип анадагъы шо юрек,
Бюрдей болуп бизин юрек ачыла.**

«Къолларынгны ойбейим» деген сонетде буса авлетини анасына бакъгъан якъдагъы янашыву суратлана. Асар биринчи бетде, мекенлещидирип айтгъанда ёлгъа чыкъма деп онгарылгъан, анасы булан савболлашып айланагъан лирикалы игитни (уланны) атындан яратылгъан. Бютюн оймюрю ойзюнден кёп яхшылыктар гёрюп турған анасына ол гъакъ юрекден алгышшлар эте. Лирикалы игитни анасы булангъы савболлашывун шаир назикден гёрсетме, кимге де таъсирли тиеген күйде берме бажаргъан.

**Нече ойпсем, уланынгны бурнуна
Къолларынгдан экмек ийис уруна.
Къара чачынг акъ этсе де йылларынг,
Акъ унунгну бир элеме, юз эле...
Экмек ийис гелеген шу къолларынг
Ойбюп гетсем, мени ёлум тюзеле.**

Амма биз нечакъы сюймесек де, бары да авлетлер оъз аналарына оърде эсгерилген асарны лирикалы игити йимик янашып турмай. Айланабызда аналаны хадирин билмейген, кепин бузуп къоягъан, олагъа арт береген, гъатта намарт чыгъагъан авлетлер де ёлукъмай къалмай. Балики де, ата-бабаларыбыз: «Ана гёнгю – балада, бала гёнгю – гъавада», – деп шолай мисалланы гёрген сонг айтгъандыр. А. Жачаев де оъзюню яратывчулугъунда бу ёрукъдагъы ана-бала аралыкъланы тергесюз къюоп оътиоп болмай. «Янгыз ана», «Учуз сын», «Адам деме анасы да тартына», «Къабур башдагъы къазыкъ», «Ана тұра сайралып» ва шолай оъзге сонетлеринде ол янгыз, языкъ къалгъан аналаны ва шолай да гъайсыз, аналарын ташлап гетген авлетлени келпетлерин яраты. Ичделик, маъна янларындан алгъанда, «Учуз сын» деген сонет гичирек балладагъа парх бере. Асарда эсгерилеген күйде, бир къарым улан, харжны къызгъанып, бир нече йыл оълген анасына сын салмай тұра ва ахырда да барып сынчыдан лап да учуз сынны ахтара. Сынчы да шо улангъа оъзюне гёре нече де къыйышывлу сёзлер таба:

– Муна сынлар, къайсын сюйсенг сатып ал,
Сендей къызгъанч анасына сын салмас.
Яда къабур башда оъзюнг къатып къал,
Ананг учун сенден учуз сын болмас!

Кёбюсю халкъларда йимик, къумукъларда да «ана» деген сөз гъар-бир инсан учун инг де сыйлы англавлагъа байланып гелегени негъакъ тюгюл: ана топуракъ, ана эл, ана тил ва ш.б. Неге тюгюл де, топуракъгъа, элге, тилге бакъгъан якъдагъы сююв, шексиз күйде, аналардан баш ала. «Ана тил» деген сонет А. Жачаев бу масъаланы теренден сезеген шаир экенлигин ачыкъдан гёрсетип тұра. Бу бир асарны ичинде «ана», «эл», «тил» деген англавлар шончакъы да бир-бирине тыгъыс байланып, бир-бири булан шончакъы да бек къатышып геле чи, гъатта оланы бирин-бириндөн айырып сёйлеме де бажарылмай.

Анасыны тилин сёкме болагъан
Къол гётерме болар гъатта анагъа.
Башлап сағъа тынглагъанман бешикде,
Башлап сени эшитгенмен анамдан,
Ана тилин анасыдай сюймеген
Ана элин сюер десе инанман.

Элни, ватанны гъакъында язагъанда, А. Жачаев ортакъ, къычырыкъ маънасы булангъы сёзлени танглап турмай. Шаирни асарларында бу англавлар охувчугъа ювукъ тиеген къайдада, тұвра, мекенли маъналарында алынып бериле. «Анамны ую» деген сонет айтылгъан пикрубузну ачыкъ күйде исбаттай. Эл, ватан шиъруну лирикалы игити учун оъзюне инг де аявлу, сагынчлы болгъан анасыны уюнден башлана. Оъзюнде бар лап тизив хасиятлагъа да ол анасыны уюнде кюрчю салынгъанын бир заманда да унутмай.

**Гёрдюм сени насибимни гёргендей,
Гёрдюм сени мен башлап гёз ачгъанда,
Гёрюп тоймас уюу азиз анамны,
Гёргенимни этдим сенден учгъанда.**

Айры инсанны, савлай халкъны, бютон элни тарихи, къысматы булан байлавлу инг де уллу, агъамиятлы агъвалатланы суратламакъ учун да, А. Жачаев ананы келпетинден пайдалана. Шайрни масъалагъа шолай янашагъанлыгъы англашила, неге тюгюл де шат, яхши хабарлагъа инг де бек сюонеген анадыр, пашман, аччы хабарлагъа инг де артыкъ къыйналагъан да олдур. Демек, гъар не затны алтып къарасакъ да, яхшины да, яманны да ана йимик теренден, назиден сезип болагъан гъеч бирев ёкъдур. Белгили күйде, дюньяя яралгъанлы кёп давлар болуп гетген. Шо давлалы азаплары кёп-кёп халкълагъа, кёп-кёп уягълюеге, кёп-кёп инсанлагъа тийген, оланы зарландыргъан. «Давну кюлю» деген сонетде автор шо гъакъда сёйлей. Амма автор давну азапларын ананы келпетине байлап сёйлейгэнлик масъалалы бирден-бир гючлендире, теренлешдире. Асада «кюл» деген англавгъа оъзтерече маъна берилгэнлик охувчуну айрокъда бек тергевион тарта, таъсирили тие.

**Кёп затлагъа давну кюлю чачылгъан...
Тек кёп затдан о тайгъан, о арчылгъан.
Аналардан таймай шо кюл, шо акълыкъ,
Акъ чачлары эте шогъяр шагъатлыкъ.**

А. Жачаевни ананы келпетин яратывгъа багъышлангъан сонетлерини арасында автобиографиялы тайпалары, демек авторну оъзюню анасына, уягълюсюне (авлетлерини анасына), оъзю таныйгъан-билеген оъзге аналагъа багъышлангъанлары да бар. Шайр учун ана болмакъ бу дюнъяды инг де оър атгъа ес болмакъдыр. Шо саялы да «Сен чи дагъы акъ сют берген анасан» деген шиърусунда оъзюню уягълюсюне яшавлукъ ёлдаши гъисапда тюгюл, авлетлерини анасы гъисапда багъа бере. Шиъруну автору уягълюсюню гъар этген ишинде авлетлерине бакъгъан якъда уллу сюовню, жаны авруйгъанлыкъны, оланы аявлайгъанлыкъны, къоруп сакълама белсенгенликни эслей.

**Сен яшланы шат гёрсөнг – шат боласан,
Сен оланы пашман гёрсөнг – панасан,
Тангдан туруп танг юлдуздай янасан,
Сен чи дагъы акъ сют берген анасан!**

Буса да А. Жачаевни анагъа багъышлангъан автобиографиялы шиъруларыны арасында оъз анасыны келпети яратылгъанлары айрыча ерни тутуп геле. Шайрни бу тайпа шиъруларыны арасында анасы савда яратылгъанлары да, ол бу дюнъядан гетген сонг яратылгъанлары да бар. Тек къайсы шиърусун алсанг да, анасына бакъгъан якъдагъы зор гючлю сюов, ону алдында дайм оъзюн борччу гъисап этив шоланы гъарисинден къызыл сызакъ

булуп оыте. «Борчум кютюп болгъай эдим анагъя» деген сонетде шо гыслер ачыкъдан, туврадан салынып берилген.

**Къачан барсакъ – къарап бола къапу алда,
Къайта бусакъ – къарт анабыз сыныгъя.
Бойнум басгъан борчларымдан лап алда
Борчум кютюп болгъай эдим анагъя.**

«Баллар булан басып берген баласан» деген сонетни огъуйгъанда, бу асар халкъ авуз яратывчулугъубузну инг тизив мердешлерини таъсириден язылгъаны гёрюнүп турат. Биринчилей, шиъруну аты, ону ичделиги оъзлюгюнден «Баланы баласы балдан татлидир» деген айтывну эсинге гелтирип къоя. Экинчилей, сонетни къурулушу, агъымы гыйлек йырлагъя парх берип йибере. Уъчиңчюлей, шаир мунда яшлар учун яратылгъан фольклор асарларда кёп ёлугъагъан алгъыш формадан уста кюйде пайдалана. Дёртюнчюлей де, сонетни халкъ авуз яратывчулугъуна айрокъда бек хас болгъан чеберлик къураллар (тengлешдиривлөр, эпитетлер, такрарлавлар, риторикалы соравлар ва ш. б.) безей. Автор пайдалангъан аллитерация (сатырларда бир йимик тутукъ авазланы (б, л, с) такрарланыву) ва ассонанс (сатырларда бир йимик созукъ авазланы (а) такрарланыву) чеберлик аламатлар асарны къулакъга нече де арив чалындырагъанын айрыча эсгерме тюше.

**Уллу ананг сени къолдан салмасдай,
Уллу атанг сенсиз яшап болмасдай,
Балдай сёзүнг булан гёнгюм аласан,
Баллар булан басып берген баласан.**

«Ахыр гезик юмагъанда гёзюмню» деген сонетинде А. Жачаев оъзюнде бар шаирликге гъаваслыкъыны, чебер сёзге пагъуну, усталыкъыны аласы булан, ол айтгъан гыйлек йырлар булан байлап сёйлей. Гыйлек йырланы яшлар учунгъу агъамиятлыгъын, огъар этеген гючюн, таъсирин алимлер кёп тезден илмуну гёзюнден токътшадырып битген. Гертиден де, гёзеллике, инг асил умутлагъа гъасиретлик, ана ватангъя, азиз халкъына бакъгъан якъдагъы сююв, рагъму, игитлик – шу ва шулай кёп оъзге тизив хасиятлар нарыстагъа гыйлек йырлардан таба сингме башлай. Халкъыны чебер сёзюне бакъгъан якъдагъы сююв де инг башлап гыйлек йырланы таъсириден уянағъанлыгъына да, озокъда, бир шеклик де ёкъ.

**Ана башгъа тюгюл наисип булакъдан,
Гыйлек йыры таймай ону къулакъдан.
Йырларымны мен алмайман гъавадан,
Йырларыма мен саламан оъзюмню,
Къызармагъа тюшмесин деп авадан
Ахыр гезик юмагъанда гёзюмню.**

А. Жачаевни автобиографиялы сонетлерини бир нечеси шаир аласындан даймге айрылгъан сонг яратылгъан: «Гёргедим», «Къабур къарай», «Ана-

сын гёмюп къайтгъан уланы гёнгюревю», «Шо гёзяш», «Гечип къой» ва ш. ой. Бу тайпа асарларда, озокъда, аявлу ананы тас этив булан байлавлу пашман, къайгъылы гъислер аслу ерни тутуп геле: «Антдыр сизге, анабызыз къалгъан сонг, / Ананг оылгюр аз дюньяда татыв ёкь!»; «Артсыз-алсыз бу къайгъырыв, бу зарлыкъ...»; «Йылай юрек етим къалгъан яш йимик»; «Сен гетгенли Гюн тунукъ, Ай панадай, / Сен гетгенли гюнжувакъ да канадай!»; «Къайгъым мени къайнап-къайнап артыла!». Амма бу пашман, къайгъылы гъислер булан янаша ананы гъар инсан учун агъамиятлыгъын гъис этив бирден-бир гючлю сезиле. «Савбол, анам» деген сонетде биз оырде эсгерген гъислер бирче, янаша, къатышып гелегенин гёrebиз.

**Къыркъ тамурдан сиот берген де сен болдунг,
Къыркъ балагъдан оытгерген де сен болдунг.
Бар зат гъечтир, сувланмаса гёзлеринг.
Сенсиз магъя насин гюнлер хас тюгюл.
Савбол, анам, сагъя алгъыш сёзлерим
Аршдагъы акъ юлдузлардан аз тюгюл.**

Ананы келпетин яраты туруп, А. Жачаев къужурлу чеберлик къуралдардан уста күйде пайдаланып бажара. Оырде оызлеге тергев берип гетген сонетлерде биз шолай кёп мисаллагъя къарышлашдыкъ. Макъалабызын тамамлагъанча, шаирни асарларыны чеберлик аламатлары булан байлавлу янларына бирдагъы да тергев бакъдырысакъ, артыкълыкъ этмес. «Анасы ёкъ яш йимик» деген сонет ичделик якъдан алгъанда табиат лирикагъя багъып ава: мунда уystюне бир бошавсуз къар явуп, языкъ гъалгъя тюшюп турагъан бала терекни суратлаву бериле. Амма «бутакълары бир бошавсуз къартыллайгъан» бала терекни языкъ гъалына къарап, шиъруну автору ону анасы ёкъ яш булан тенглешдирип сёйлей. Асарда шаир жанландырыв чеберлик къуралдан шолай уста күйде пайдалангъан чы, гъатта охувчу шо бала терекни унтууп къалгъандай бола, терекни орнуна ону гёз алдына анасыз янгыз къалгъан, етим яшны келпети гелип токътап къалгъандай бола.

**Бав да къоркъя бала терек уышюрден,
Бюрю гёзяш бюртюк болуп тюшюрден.
Талчыкъ ону тамагъында таш йимик,
Къарлы сувукъ къастлы ону къысмагъя,
Бала терек анасы ёкъ яш йимик,
Къарын къагъып, бавруна бир басмагъя.**

«Акъ - Кёлню къара къайгъысы» деген сонет ваягъланы меселинде яратылгъан. Асарда Акъ – Кёлден оызюнө авлетини сал-сюеги чыгъарылып алынагъан ананы зор уллу къайгъысы суратлана. Шо къайгъыны зорлугъун гёрсетмек учун, автор къаршы салыв (Акъ-Кёл – къара къайгъы; акъ чач-къара йылан), къопдурув (къаргъыш сыймай эди авур сёзлеге), жанландырыв (Акъ-Кёл шо гюн къаргъады), тенглешдирив (кар этердей; къара йылан болуп) чеберлик къуралланы къоллай. Белгили күйде, кёбюсю гезиклерде ваягъланы ичинде къаргъышлар да бола. А. Жачаев де бу сонетде ваягъланы

шо белгисинден пайдалана. Амма бу асарда къаргышны янгыз ана этип къоймай, оъзюне «къара къайгъы къопгъан» Акъ-Кёл де къаргъай:

**Къаргыш сыймай эди авур сёзлеге,
Къан уйрюле эди ана гёзлеге...
Адамурлукъ гёрдю ана юрекни
Къара йылан болуп къайгъы хапгъанны,
Акъ чач йимик акъ толкъунун юлкъардай
Акъ-Кёлге де къара къайгъы къопгъанны!..**

Сонетлерде болсун яда поэзияны башгъа жураларында болсун, А. Жачаев ананы келпетин яратывгъа къайтып-къайтып геле, янгы-янгы асарларын яраты. Шаир оъзю де гъар асарында бу масъаланы ахырына чыгъып болмажагъын гъис этегендей, бу масъалагъа дагы да къайтып гележегин билди-регендей бола. «Анабызын алгъышы» деген шиърусунда лирикалы иgitни анасына бакъгъан якъдагъы гъайран янашыву берилген. Ол бютюн дюньяны инсанларыны атындан аналагъа тергевлю болма чакъырыв этегендей.

**Бир анадыр аз болагъан къаргышы,
Бир ананы наисип бизге алгъышы.
Бир анадыр якълар бизин якъласа,
Бир анадыр къарабызын акълажакъ,
Балагълардан бизин гъеч зат сакъласа,
Анабызын алгъышыдыр сакълажакъ.**

Ананы агъамиятлыгъын шулай теренден сезип, шогъар шулай зор уллу къыймат берип бажарагъан Агъмат Жачаевни къастына, гъаракатына, пагъусуна пачалыкъыны янындан да тийишли тергев этилгенин, лайыкълы ба-гъа берилгенин эсгерме сюебиз. Ачыкъ этип айтгъанда, оъзюно «Ана юрек» деген китабы учун бугюнлерде шаир Дагъыстан Республиканы пачалыкъ савгъатына лайыкълы болду. Макъалабызын тамамлай туруп, Дагъыстанны халкъ шаири Агъмат Жачаевни бу уллу савгъаты булан гъакъ юрекден къутлама ва яртывчулукъ ёлунда да энниден сонг да дагъы да уллу оърлюклеге этишмекни ёрабыз.

*Агъарағым Солтанмуратов,
Дагъыстан пачалыкъ университетни дагъыстан
халкъларыны адабиятларыны кафедрасыны
заведующий, филология ғимулатын кандидаты, доцент*

Ўстюнлюкю төлтириенлер

ТАРИХЛЕРДЕ КЪАЛАЖАКЪ

Уллу Ватан давну Игити Иса Солтанов Кълычевлени тайпасындан. Оларны наслулары юртда гъали де яшай. Ону айланасындағы хабарлар да, шо бийлерден къалгъан улан экенге болгъандыр деп эсиме геле. Иса яшдан берли тири яш болгъан, ону къоркъув билмейген улан экенин ону тенглилери айтып кёп эшилгенбиз. Яныбыздагы сув ташып, шонда юртлу къыз Марьям Атохова акъгъанда, Иса атылып сувгъа тюшген ва ону оълюмден къутгъаргъан.

Иса Солтанов 191- нчи йылда Гъажимажагъат юртда тувгъан. Шонда 4 класны, Яхсай школада 7 класны охуп битдире. Мадарлы адамлары гызызарлав ва тутув башланғанда, бу тайпагъа да гюч этиле. Тутулmas учун гъариси гъар янгъа гетип, шонда яшавлукъ этип башлай. Исаны агъасы Багъавдин буса Бухарагъа чыгъа, 7 класны битген Иса ону янына бара. Офицер болма сюеген улангъа янгыдан фамилиясы четим эте, шону учун да, агъасы Исагъа атасыны атын фамилия эте. Шо буса Исагъа къоркъунчуз айланма имканлыкъ бере. Ол Къазан шагъаргъа гете, шонда автодорожный техникумгъа охума тюше. Шону битдиргенде, Татар АССР-ни Агр

рыз военкоматындан таба Иса Къызыл Армияны сыдраларына чакъырыла. Ол танк училищеге охума тюше. Шо вакътиде дав башлана. Иса Харьковдагы танк училищени 1941-нчи йылны август айында битдире ва лейтенант чын ала. Училищени Орта Азиягъа чыгъара, билими бар Исаны буса яш танкистлени уйретме сала.

Бизге белгили күйде, ол давгъа 1944-нчюй йылны башында къуршала. 1-нчи Украина фронтнұ 4-нчюй танк армиясыны 17-нчи гвардиячы бригаданы 126-нчы танк полкунда взводну командири этилинип белгилене. Взвод кёп давларда ортакъылыкъ эте.

1944-нчюй йылны тогъузунчы мартында болгъан давну гъакъында да айтайдыкъ. Гечеге таба командованиягъа Больковцы деген юртда немислер бары белгили бола. Шонда Исаны взводу үйбериле. Юртгъа Исаны танкы биринчи гире ва пушкадан ва пулемётлардан атыша туруп, немислени 15 солдатын ва офицерин ойлтуре, 8 пулемёт точкаларын токтатта, эки пушкасын ва Т-3 танкын да яллата. Ону взводу бир автомашинни тута ва пушкалагъа савут бар складын да ала. Бир вакъти Иса Солтанов бар танкгъа топ

Суратда: оърде-Иса, Багъавдин, къызардашы Кабахан, Камал,
Тюпде-Зубайдат, Муса-гъажи, Муъминат

тие ва яллата. Иса экипажы булан тезлике танқдан чыгъя ва немислени пехотасы булан дав этме баштай. Немислени дагъытывда гёрсетген къоччакълыгы учун полкну командири гвардия подполковник Власкин Исаны Кызыл Юлдуз орденге гёрсете.

1944-нчю йылны орталаларында Иса Солтановну танк ротаны командири эти, олар да Украинаны немислерден азат этивде къоччакълыкъ гёрсете. Бир давда ону танкы арагъя алыша. Экипаж къайпанмай, Иса оyzю атышып, немислени 3 танкын ва 2 бронетранспортёрун яллата. Яв асгерине де кёп гюч эте. Шо игитлиги учун Иса Солтанов «Дав Кызыл Байракъ» ордени булан савгъатлана.

1945-нчи йылны 22-нчи январында 17-нчи гвардия танк бригаданы Равич деген немис гарнизонну алма йибере. Полковник Л.Д.Чуриловну танкистлери гарнизонну тезлике дагъыта ва немислени янгы 46 танкы булангы эшелонун да тута.

Артындағы гюн Иса Солтановну ротасы бар Советлер Союзуну Игити подполковник М. Небратенко башчылыкъ этеген 126-нчы танк полкну Одер деген уллу оъзенни боюна сала. Белецка Млыни деген юртну боюнда бизин танклагъя хапарсыздан къаршы атышыв башланған. Давнұ биринчи минутунда полкну ко-

мандири Небратенко оъле. Ону борчларын ротаны командири Иса Солтанов оъзюню бойнуна ала.

Алда оъзен, немислер ариги ягъасында. Булагъа буса оъзенни арии ягъына чыкъма герек, тек, не этерсен, оъзен терен, танклар оъзлер чыгъып болмайлар. Шонда Иса танкны гётерип болардай 15 бурам гъазир этмекни буюра ва шоланы катерлер булан тартып, ариги ягъагъа чыгъарма герекни англата. Немислер гъалны гёргенде, оъзенге ярыкъ этеген ракеталар ура ва атышма башлай.

Исаны танкын гъайдавчусу Нургали Чеченов Къабарты-Балкъариядан гелген, биринчи бурамгъа оъзюню танкын салгъян Исағъя биринчи чыкъма имканлыкъ да бола. Олар шо ердеги дзотланы ва дотланы буза, пушкаланы яллата, яяв асгерни къыра, демек, артдан гелегенлеге оъзенден чыкъма имканлыкъ болдурा. Иса башчылыкъ этип турагъян полк немислени арт боюна чыгъя ва оланы къамавгъа ала. Олар немислени бары да танкын яллата. Шо игитлиги учун 17-нчи бригаданы танкистлери И.Солтановну (Кълычев), Т.Назаровну, Т.Максимовну ва Л.Чуриловну Советлер Союзуну Игити деген атъя гёрсетген.

НАГРАДНОЙ ЛИСТ

на старшего лейтенанта Султанова Иса Клычевича, командира взвода танков Т-34, 126-го танкового полка, 17-й гвардейской механизированной Краснознаменной ордена Суворова бригады, 6-го гвардейского механизированного Львовского Краснознаменного корпуса, 4-й таковой армии, 1-го Украинского фронта.

Бесстрашный офицер. В бою ведет себя смело и дерзко. За время боев полка с 14.1.1945 по 25.1.1945 года в районе Белецке Млыны, Вильче Застава, Коваля, ст. Ситкувка, Жарнув, Жгув своим взводом уничтожил 5 танков Т-6, 4 танка Т-5, 8 бронетранспортеров, 18 автомашин и до 80 гитлеровцев. Сам лично огнем своей пушки уничтожил 1 танк Т-6, 2 танка Т-5 и 2 бронетранспортера. Под городом Жгув, командир роты был ранен, тов. Султанов принял на себя командование ротой. Стремительными действиями 24.1.1945 г. со своей ротой вышел на реку Одера. Огнем танковых пушек уничтожил все огневые точки противника на левом берегу р. Одера и переправу стрелков на левый берег. 25.1.1945 г. одним из первых переправился через р. Одера, захватил плацдарм на левом берегу, что играл решающее значение для наших войск. Достоин присвоения звания «ГЕРОЯ СОВЕТСКОГО СОЮЗА».

Командир танкового полка майор Ткачук. 28.1.1945 г.»

Тек Исағъя шо къаар чыкъынча яшама наисип болмай. 1-нчи февральда Польшаны Кёбен (гъалиги Хобен) деген шагъарын азат этегенде, къоччакъ күйде жан бере ва шо шагъарда гёмюле. Шо къаар буса Иса оълюп, 10 гюндөн чыгъя. Ол оългендөн сонг Алтын Юлдуз медаль ва Ленинни ордени булан савгъатлана.

Исаны гъакъында «Тав элини къоччакъ уланлары» деген китапда полкну командирины уланы М.Я.Небратенко бек арив язгъан.

Гебек КЪОНДАКЪБИЕВ

Баянлық

АНА ТИЛИНЕ ГЬАШЫҚЪ КЪЫЗ

Гъалиги заманда, яшёрюмлени оюн, пикрусун биютюнлей Интернет сайтлар, оюнлар, заманын алагъян башгъя ишлер елеген девюрде, ана тилини байлыгъына, адабиятгъа гъашыкъ къызызъышны гёрмек, танымакъ да уллу на-сиидир. Шолай, Сурия Салимова ана тилге, адабиятгъа гъасирет күйде бизин шаирлеребизни охуйгъандан къайры, оъзю де шиърулар яза. Ол Дагъыстан пачалыкъ университетни филология факультетини студенткасы. Гиччи заманындан берли ана тилин асырап-аяп унутмай сакълама герекни дайм эсереген ағылюде оъсгенлиги де Сурияны бугюнгю къысматына, ана тилни ва адабиятны уйретеген оър охув ожакъгъа тюшгенлигине таъсир этген.

Сурия Салимова Тёбен Жюнгүтей юртда улланасы ва уллатасы Мамам ва Патимат Салимовланы ожагъында тарбиялангъан. Школада охуйгъанда Сурия класдан тышда оътгерилеген бары да маданият, адабият чараптарда ортакъчылыкъ этип, муаллимлерини баракалласын къазанып, охув ярышларда алдынлы ерлени алыш, ата-анасын, муаллимлерин сюондюрюп гелген. Сурия Буйнакск райондагы «Яшланы пагъмусун оъсдюрюнью гъайын этеген центрны» ортакъчысы да болгъан. Бугюнлерде Дагъыстан пачалыкъ университетни филология факультетинде яхши къыйматлар алыш, устюнлю күйде охуй.

Университетни ичинде яда ондан тышда оътгерилеген адабият чараптарда Сурия шиъруланы чебер охуйгъан кюон гёрген адам оғъар янгыдан тынглама сюе. Ол артистка йимик шонча да пагъмулу охуй чу, шиъруну маънасын тынглайгъан адам толу күйде сезмеге, оъзюню юрегинден гечирмеге бола.

Сурия ана тилине, адабиятгъа шонча да гъашыкъ, гъатта Дагъыстанны халкъ шаири Агъмат Жачаевни «Ана тил-алтын хазна» деген поэмасын гён-гүндөн уйренген. Бугюн Сурия булан лакъыр этип, ону булан охувчуларыбызын да таныш этмеге токъташдыкъ.

– Сурия, сен оъзюнг шиърулар да язасан, арив чебер күйде охуп да боласан. Сагъа бурай пагъму къайдан гелген?

– Мени анамны тухум къардашларыны арасында Барият Муратова да бар. Бизим тухумда пагъмулу адамлар дагъы да болгъан. Балики, шолагъа аз буса да мени де ошайгъан хасиятларым бар буса ярай. Шолай да, мени уллатамны ва улланамны оъзлени къызы болмай, къызызъашгъа гъасиретлигinden, оъзлени уланыны биринчи яшы, мени алыш сакълагъанлар. Мен оланы ағълюсонде оъсгенмен. Уллатамны оъз атамдай сюе эдим. Оғъар бек исинген эдим. Ол 2007-нчи йылда гечинди. Уллатам гечингенде бек къыйналдым, дайм ону гъакъында, ол етишип болмагъан ишлерини гъакъында ойлаша эдим. Уллатам да пагъмулу адам эди. Ол оъзюнден чыгъарып, къырыйын-дагъы къурдашларына, къардашларына йырлар, шиърулар айта эди. Агъач-къомуз да согъя эди. Уллатам гечинген сонг, балики, мен де язма боларман шиърулар деген ой гелди. Агъачкъомуз согъуп уйренмеге де сюйдюм. Тек, ахтарып къарасам да, юртда агъачкъомуз согъуп уйретеген адамны тапма-

гъя болмадым. Атам да, къаршы чыгъып, къомуз согъуп уйренмеге дагъы къаст этмеди. Тек шиърулар яздым. Биринчи шиъруларымны бирлерин ушатмай, ташлап къойдум. Шиъруланы арасында уллатама багышлап, ону эсделигине язгъаным да бар. Ону улланама охудум, огъар тынглагъан сонг, улланам йылады. Сонг ата-анама охудум. Биринчилей, озокъда, язгъан шиъруларымны уйдегилеге охуй эдим.

– Биринчи шиъруларынг сени дагъы да къайсы темалагъа багышланган?

– Бары да халкъ сююнню гъакъында яза, мен де язайым деген ой гелди. Яздым, ону да уйдегилеге охудум. Олар тынглап, кюледилер. Сююнню сен де унутуп къалмагъансан деди. Шолай къурдаш къызыма багышлап да яздым. Бир класда охуйгъан къызлар, муаллимлер язгъанымны билди. Школада гъар тюрлю темаларда ойттерилеген чараптарда оъзюм язгъан шиъруланы охуй эдим. Ондан къайры да, къумукъ йырланы йырлай эдим. Сагънада биз, охувчулар, муаллимлерибиз булан онгаргъан гёрюньюшлере ортакъчылыкъ эте эдим.

– Сени артистлик пагъунг да бар. Ана тилден ва адабиятдан дарслар юрютеген муаллимлер гъазирлейген факультетни оъзюнг сюоп сайладынгмы?

– Гертисин айтсам, мен башдан берли театр факультетте тюшмеге сюе эдим. Тек атам, сен болмасант да онда сагънагъа чыгъып ойнайгъанлар кёп бар деп, къаршы чыкъды. Сонг, 11-нчи класны битдиргенде театр факультетни бирдагъы эсгердим. Атам: «Башлап къолунга бир агъамиятлы касбу ал, яхши билимли, англавлу бол, сонг къояжакъман», – деди. Шогъар да рази болуп, гесип, болмас деп айтмагъанына да сююнюп, ДГУ-гъа гелип охумагъа тюшдюм.

– Сурия, сен къумукъ йырланы кёп сюемен дединг, къумукъ адабиятны охуйгъанынгны эсгердинг. Сени булан охуйгъан къызланы, уланланы ана тилине, адабиятгъа бакъгъан янашыву нечикдир? Бирче университетни ичинде де, тышда да къумукъча сёйлемисиз?

– Мени тенглилерим, неге буса да, кёбюсю тыш тиллерде йырланагъан йырлагъа тынгламагъа кёп сюе. Магъа Николай замандагъы йырлагъа тынглайсан деп айтагъанлары да бола. Тек мен тыш тиллерде йырланагъан йырлагъа тынгламагъа сюймеймен. Мен таза къумукъ тилде йырланагъан алдынгъы йырлардан, эсги къумукъ макъамлардан леззет аламан. Шонча арив йыр байлыгъыбыз бар экенни де биле туруп, мени тенглилеримни янашывуна тамашалыкъ этемен, ачуум да чыгъа. Гертиси, ана тилибизде де гъар заман сёйлемеге ёлда, маршруткада тартыналар, уялалар. Мен олагъа нетесиз ана тилигизде сёйлемеге уялып, къумукъча сёйлегиз деп къайнашып да ийберемен.

– Сурия, университетдеги билим берив къайдалар сени студент гъисапда рази къалдырамы?

– Мен ойлашагъан, мен гёрген күйде, къалдырмай.

– Неге?

– Бир якъдан, бизге чебер китаплар етишмей. Программагъа гёре биз адабият асарланы охумагъа, авторну гъакъында кёп билмеге герекбиз. Тек ойттерилеген дарсларда къысгъа конспектлер язып, къалгъанын оъзбашыбызгъа охумагъа герекбиз. Нече керенлер милли китапханагъа барып ахтарсам да, бизге охума тарыкълы авторланы китаплары, асарлары ёкъ. Айрокъда алдынгъы язывчуланы асарларын табып болмайбыз. Университетни ичинде де ёкъ. Ону учун бир-бирде студентлени охумагъа гёнгю де тайып къала. Милли китапханагъа барып, бир зат да тапмай къайтабыз.

– Университетни китапханасы бар. Ону фондундан пайдаланмаймысыз?

– Университетни китапханасында халкъ авуз яратывчулукъдан ва шолай да бир нече жыйым китаплар болса тюгюл, къумукъ тилде чыгъарылгъан китаплар аз.

– Сен оъзюнг муаллим болурман деп ойлашамысан? Муаллим болсанг, яшланы алдында дарслар юрютмек учун нечик гъазир болажакъ эдинг?

– Гертисин айтсам, мен гъали де муаллим болажакъман деп ташдырып айтмагъя болмайман. Амма, муаллим болсам, дарслар къужурлу болсун учун, оланы янгыз охутув программагъя гёре къуруп къоймай, тарихден къумукъланы гъакъында къужурлу маълуматлар табып ишлежек эдим. Муаллим китапларда ёкъ маълуматланы, асарланы да яшлагъа табып уйретсе яхши деп эсиме геле.

– Сени ругъландырагъан, тергевионгню тартагъан дагъы не затланы эсгерер эдинг? Языв ишингни узатамысан?

–Мен адабиятны, айрокъда шиъруланы кёп сюемен. Агъмат Жачаевни поэзиясын бек ушатаман. Ону оъзю булан таныш болуп, биринчи шиъруларымны охуп, магъя насиғъатлар бергенине оъктем боламан. Айрокъда аналагъя багъышлангъан поэзиясын кёп сюемен. Агъмат Жачаевни «Ана тилатын хазнасыны» айланасында курслукъ ишимни де язгъанман.

– Къумукъ язывчуланы проза асарларындан къайсыларын охугъансан. Оланы арасында сагъа таъсир этгенлери бармы?

– Аткъайны «Мен оъктеммен» деген асарын охугъанман. Дагъы да Нугъай Батырмурзаевни «Языкъ Гъабибат» деген асарын да бек ушатаман. Гъалиги заманда да маънасы бар, къызызъяшлар, гертиден де, билимли, англавлу болмагъя чакъырагъаны гъали де агъамиятлы.

– Гъали юртларда, уйде, школада орусча сёйлейген болуп къалгъан. Сизин агълюгюзде ана тилге янашыв нечицдир?

– Бизин агълюде гиччиден берли орусча сёйлемек гери урула.

Анабыз орусча сёйлемегиз, ана тилигизде сёйлегиз деп гъар заман буварып тургъан. Школада охуйгъан йылларымда, яхши орусча сёйлеп бажара-гъан яшлагъа къарап дамагъым чыгъа эди. Анама айтгъанда, ол булагай деди: «Орус тилни билмеймен деп айтмагъя сен уялма! Орусча яхши сёйлеп бажармаса да, оъз касбусун яхши билеген, оър къуллукъларда ишлейген белгили адамлар кёп бар. Орус тил бизге къаныбыз булан гелген тил тюгюл. Сен бары затдан алда, ана тилимни билмеймен деп айтмагъя уял! Халкъ арада ана тилингде бир сёзни айтмагъа болмасанг, эрши, инг башлап адам ана тилин яхши билмеге тарыкъ. Орус яда башгъа тиллени сонг уйренмеге де боларсан».

Мени анам бизин къумукъ ругъ булан оъсдюргемеге, тарбияламагъа къаст этген. Бир заманда да ана тилигизде сёйлемеге уялмагъыз деп айта. Къызардашым булан сёйлейгенде биз орус сёз айтып къойсакъ да, токътап йиберип, шо сёзни къумукъчасын тапмагъа, эсги сёзлени унутмай сакъламагъа къаст этебиз.

– Сурия, гележекде де шулай ана тилге абур этип, халкъынг учун пайдалы адам болмакъыны ёрайман.

– Кёп савболугъуз!

*Лакъырлашынву язгъан
Патимат Бекеева.*

Шырулар

Сурия
САЛИМОВА

АРЕКМЕН

Не арекмен мен гъали оъз юртумдан,
Арекдемен атамны ожагъындан.
Сют тилимден арекдемен мен бугюн,
Арекдемен атам булан анамдан.

Тек мен мунда ят тюгюлмен халкълагъа,
Халкъараада тюгюлмен мен абурсуз.
Бек сагъына юрек ата-ананы,
Гёзлеримден гёзъяш агъа сабурсуз.

Алда уллу умутларым, ойларым,
Талпынаман етмеге умутума.
Савбол этип чыкъыган сонг да къапудан
Къарай-къарай бараман мен артыма.

ИНАНМАСМАН, ДАГЪЫСТАН

Сагъа teng болар йимик,
Арив ерлер бар десе,
Йыракъ гетгенде юрек,
Сени сагъынмай десе,
Инанмасман, Дагъыстан.

Алтынлагъа, акъчагъа,
Намусун сатар десе,
Осал болуп дюньягъа,
Айтыла къалар десе,
Инанмасман, Дагъыстан.

Сендеңи бийке къызлар,
Юлдуздай янмай десе,
Айгъазидей уланлар,
Сенде ёлукъмай десе,
Инанмасман, Дағыстан.

Халкъым сағъа арт берип,
Сени унутар десе,
Сынташынгны сыйпама,
Ахырда тюшер десе,
Инанмасман, Дағыстан.

АНАМ

Ана деген сёзни эшитсем,
Юргиме геле гүн ярыкъ.
Анам, аявлусан, азизсен,
Яшавумда бир сенсен тарыкъ.

Сағъа бугюн, аявлу анам,
Баракалла билдиремен мен.
Алтындан, акъчадан, байлықдан
Баланга сыйлысан, анам, сен.

Оъсдиоргенсен аявлап мени,
Кемчиликлериме къарамай.
Гетсем, аннам, тюзелмес ёлум,
Къыйынынг-тынчынгысoramай.

Ожакъ берекетли сен баргъа,
Кюлесенг, гүн иржая, анам.
Сююнемен сени барынга,
Сен сыйпасанг, сав бола ярам.

Масхара хабарлар

Гебек
КЬОНАКЪБИЕВ

* * *

Тюменден къайтгъан юртлума:

- Гетген йыл Янгы йылынгны нечик оytгерген эдинг, – деп сорайман.
- Ёлка терекни уystюнде къурдашым булан къучакълашып, – дей ол.
- Олай нечик бола?
- Къыр къоян тюшмесми экен деп гъавгъа баргъан эдик, бёрю си-
ривге ёлугъуп, ёлка терекге минип гъаран къутулдукъ. Сувукъдан буз-
ламайыкъ деп бир-бирибизни къучакълап турдукъ...

* * *

– Сен мунда не этесен?

- Къатыным булан Янгы йылгъы концертге гелгенмен.
- Неге гирмайсен дагъы?
- Бугюн машинни мен сакълайгъан гезик...

* * *

Аткъайны хабарындан.

Жагъаннемге тюшгенлени уллу къазанларда къайната болгъан. Гъар миллетни оъзюню къазаны, гъар къазанны ягъында да кюре-
ги булан жаллат да болгъан. Жагъаннемдеги гъалны тергеме гелген
адам жаллатлагъа: «Сиз не этеген адамларсыз?» – деп сорай. Олар да:
«Къазандан чыкъма къарайгъанлар бола, шоланы кюrek булан тебе-
рип, ичине тюшюrebиз», – дей. Бир къазанны ягъында жаллат болма-
гъан. Шону себебин сорагъанда, бир жаллат бурай дей: «Шо къазанда
къумукълар къайнай. Олагъа жаллат тарыкъ тюгюл. Орге гётерилме
къарагъанын тюпдегилер оъзлер тартып тюшюрелер».

* * *

Эки эркек ашханада ашай.

– Мени мунда ашайгъанымны себеби – къатыным аш этме эрине.

– Сагъа тынч, мени къатыным буса оъзю этген ашны аша деп къа-
ныгъып къала.

* * *

– **Ү**ч де къызынгны эрге де берип, бар затдан къутулдунг. Къыз
къайгъыларынг битгенге ошай? – дей къурдаши.

– Къыз къайгъыларым битген, гиев къайгъыларым башлангъан,
– деген ол да.

* * *

Кеби де булан эки ювукъ ёлугъуп къала.

– Гъей, ювугъум, уйиню уллусу кимdir?

– Менмен!

– Буса, гъар эсиргенде эшигингни алдындагы канзилерде неге
юхлайсан?

– Уйиню уллусу мен тюгюлменми дагъы? Къайда сюйсем, шонда
ятаман.

* * *

Бир юрт участковый милиционер сырғалап чонкъга тюшюп
гете. Юртлу бирев ону чыгъара.

– Мен чонкъга тюшгенни биревге де айтмассан, – дей
милиционер.

– Мен сени шундан чыгъаргъанны сен де айтмассан, – дей о.

* * *

Эрши тиштайпа пайтон токътатып вокзалгъа барма сюе.

– Атыгъыз алыш къачып сама йибермейми? – Мен чи къоркъаман,
– деген.

– Олтуругъуз, мен ону артгъа бурулма къоймасман, – деген гъай-
давчу.

* * *

- Мени къатынымны яман хасияты бар. Не этсем де, шону гече сагъат 2 болгъунча юхлама уйретип болмайман.
- Вагъ, шо заман болгъанча ол не эте?
- Мен уйге къачан къайтар экен деп къарап тура.

* * *

Эртен эрте вакъти. Автобусну ичинде айтардай кёп адам ёкъ. Шо арада бирев, яхшы тавуш этип, шюшгюрүп йибере. Бары да сесгенип йиберелер.

Милиционер бурулуп: – Ким шюшгюрдю? – деп сорай. Шыплыкъ.

– Къайтып-къайтып сорап турмажакъман, ким шюшгюрдю, – дей о дагъы да. Бир къарт къатын тартына туруп: – Балам, гечип къой дагъы, шюшгюрген мен эдим, – дей.

– Хайыр яхшылыкъ! – деген милиционер.

* * *

Къазмалы Жапарны хоншусунда яшайгъан къысыр къатын Зазай-ны савлай юрт таный. Ону оымрюю дайм савдюгерчилик булан гет-ген. Уялмакъ, къызармакъ не экенни де Зазай кёпден унутгъан, шону учун да огъар кёбюсю адамлар «бийгъая Зазай» дей. Бир керен Зазай Жапарны уьстюне гелип: – Гъуя, амалым, сенден бир насигъят, артдагъы гюнлерде башымдан туруп болмайман, – деп кант этген.

– Воллагъ, Зазай, сен шу дюньяны уьстюнде юрютмegen эрши зат къалмады, уьстевюне башынгдан да турсанг, теп-тегиш болур эдинг, – деп жаваплангъан.

* * *

Гиев къайнанасына сынташ этдирмеге баргъан.

- Сизде бир къолай сынташ ёкъму? Учуз болса, дагъы да яхшы.
- Бир таш бар, тек уьстюнде башгъа адамны аты язылгъан.
- Къайырмас, шону аламан, къайнанам охуп болмай эди, – деген.

* * *

Эри бек эсирип гелген, къатыны ону токъалай туруп:

- Дагъы ичемисен, дагъы ичемисен? – дей.
- Яхшы, рази этдинг, тёк, – деген эри.

* * *

ГАИ-ни къуллукъчусу чалт гъайдап гелеген машинни токътата.

- Так, ёлну бу бёлюгюнде 40 булан гъайдама герек, сен буса 80 булан барасан. Къайда алгъасайбыз?
- Инанмажакъсан, айтсам, ёлдаш лейтенант, сагъа 500 манат берме,
- деген гъайдавчу.

* * *

Чабакъ тутма сюегенлер жыйын эте.

- Гъали чабакъ тутагъан заман етише турға. Нечакъы гъаракъы алыш барайыкъ?
- Биринчи гезик адам башына бир шиша алгъан эдик, къармакъланы тас этдик. Гетген гезик экишерден алгъан эдик, автобусну тас этдик,
- дей бириси.
- Бу гезик адамгъа уйчерни алайыкъ, къармакъланы уйде къояйыкъ ва автобусдан чыкъмай турайыкъ, - деген башгъасы.

Құтлайбыз!

АЛИБЕК ГЪАЖИЕВНИ 80 ЙЫЛЛЫГЪЫНА

Дагыстанны ва Къумукъну гёrmекли алими, илмұланы доктору, академик Алибек Мұцалханович Гаажиев көп язывчулар ва шаирлер, адабият ва маданият чалышывчулары булан къурдашлықтар юрюте гелген. Къыйын болғанда, олагы табулгъан, болагъан кёмегин этген, гёнгюн алгъан. Къумукъ маданиятны къайсы вакили де, гъатта ойзге миллетлени язывчулары да Алибекни атын уллу гюрмет булан эсгерелер.

Айры-айры язывчулагъа ва шаирлелеге этген кёмеклерин эсгермегенде де, Алибек Гаажиев Дагыстанны Язывчуларыны союзунда гъалиден бир-нече йыллар алда тюрлю-тюрлю миллетлени адабият фондларын ачмакъа кёмек этди. Ол къумукъ халкъыны белгили, абур къазангъан, халкъ учун көп къыйынлар тёкген ва йыллар гете туруп, къартыгъы къарышы гелген тамазалары булан ювукълукъ юрюте, къолундан гелеген кёмегин эте, тарыкъ-герегине табула гелген.

«Танчолпанны» охувчуларыны ва редакциясыны атындан Алибек Мұцалханович Гаажиевни гъакъ юрекден къутлайбыз! Огъар къатты савлукъ, насып ва узакъ оймюр ёрайбыз!

Редакция

Камиль СУЛТАНОВ

Алибек Гаажиевге

Профессор Алибек –
Гъакъыллы ва пагъмулу.
Ол байлагъа баш урмай,
Пакырлагъа рагъмулу!

* * *

Гызыза вассалам АТКЪАЙ

Къарагъайдан бийик битер къарагъай,
Алибекге аз йыбавлар ярамай.
Үстевионе «докторлукъда» багъана,
Къайсылай да, пайын ала къарамай...
О барагъан булкъалар да – Борагъан,
Алибекге Аллагъ шолай ёрагъан.

Магъаммат Атабаев,
Дагыстанны халкъ шаири

ОРТА БАГЪАНА

A. М. Гъажиевге

Ачдан ойлмеге къоймай
Сакълан тургъан кёп жанны,
Халкъны эсinden таймай
Тирмени Муцалханны.

Рагъмусу кёп хан йимик,
Айланагъа айтылгъан,
Тирменде тирлик йимик,
Бизге къуванч тартылгъан.

Яхсайдан Хамавортгъа,
Яхсайсуvnу къапталлап,
Яяв аякъдан юрюп,
Кёп бардыкъ, ачлыкъ талап.

Ярым пуд элтсек, тартма,
Аркъабызгъа гётепип,
Кёп керенлер йиберген
Бир пуд таза ун берип.

Гюрометли, берекетли
Гюор явуп абуруна,
Гюрометин къююп гетди,
Нюор явгъур къабуруна.

Ат туягъын тай басар
Атагъа улан болдунг,
Къыйында да, тынчда да
Сен халкъынг булан болдунг.

Яшавну яман авур
Ёлунда аталанып,
Ер этмедиң, ойр этдинг
Адатын аталаны.

Яллыкъны ари кюшлеп,
Яшлай уйрендинг ишлеп,

Гъар айтагъан сёzionгню
Тирмен ташыдай тишеп.

Аркъа таявунг йимик
Агъанг Нюгъбек бар заман,
Эсиме гелип гетсе,
Зар чегемен гъар заман.

Бизге аманат этип
Абурун да, атын да,
Яхши уланлар гетип
Биз къалгъанбыз артында...

Аталарадан яшлагъа
Къалгъан асил къылыш да.
Аллагъ язгъандыр сагъа
Болмагъа орталыкъда.

Жанынг авруп адамгъа,
Авурлугъун аласан,
Орта багъана йимик,
Сен ортада боласан.

Гъатта ятны талчыгъы
Сагъа бир де тюгюл ят,
Тав-тиздэ сен етмеген
Той бармы экен, тазият?

Дюньяда эки минг йыл
Оымюр сюрген йимикбиз,
Юклер авур болса да,
Бошайгъанлар тюгюлбюз.

Сёймес яшав тирмени
Бек турагъан къылыш да.
Сени йимик уланлар
Болгъандан сонг Къумукъда.

ЮРЕГИНЕ КЪУМУКЪ ТЮZNЮ СЫЙДЫРГЪАН

Баммат Атаев, язывчу, драматург

Эл макътагъан эрни сюе жаным бек,
Шолайланы чиревлюсю Алибек –
Хамавюртда тувуп оьсген къумукъ яш,
Торайгъанда тёрню алгъан къатарбаш!
Анасыны сютю йимик къанына
Адамлагъя сююв синген жанына.
Юрт халкъыны зор загъматын англагъан
Топуракъда тер тёкмекни танглагъан.
Билим алып болгъан уллу алими,
Сабанчына иш ёлдашы – малими.
Тенглисини ой-гъакъылын жыйдыргъан,
Юрегине Къумукъ тюznю сыйдыргъан
Сен, Алибек, яманлыкъдан йыракъсан,
Яхшылыкъга ягъылгъан нюр, чыракъсан!

КЪУМУКЪНУ СЫНАЛГЪАН СЁЗЛЕРИ

(Давамы).

X

Хоншуну хоразы – къаз йимик.
Хантав адам харманыр.
Халкъ – ханны дининде.
Харип къыйыны, халкъны жыйыны.
Хатадан тийген яра яв этмес.
Хатасыз гиши, къайда аны иши.
Халат гийген – хан болмас.
Холагъа минген хораздай.
Хоншугъа хораз къонгъан йимик.
Харабалыкъ – хан хата болса бола, ата болса болмай.
Хыянатны – хытаны чечеги болмас аны.
Халкъны айланышы ашгъа тюгюл, гъеч башгъа ишге.
Халкъ гъакъны гъакълы буса – соя, гъавайын буса – къоя.
Ханны оюну – халкъны къыйыны.
Харлыкъда – хорлукъ.
Хамисиз жума болмас; бир шартсыз – затны гёrmес.
Хамурну сюнкюде бишири, кёрюкде биширме.
Хачны тышдан такъгъандан тынчайсанг да, ичден
такъгъандан тынчайма.
Хабаргъа къулакъ салгъан, гъакъны башындан алгъан.
Хамдан хайыр гёзлеме, гёrmесден зат излеме.
Халиси бар халкъынга атар.
Хайырсыздан харж чыкъса да, хайыр чыкъмас.
Хас – хас буса да, нас бола, гиегени нас болмас.
Хараба дюнья – харипге.
Ханны харшы, халкъны оьгюзю.
Хынжал тутгъанныки тюгюл, тюргенники.
Халкъны гёзю – хайырсыз.
Хуйлуну хую – аз болур, хуйсузнуки – сав яз болур.
«Хошгелди» де хош эттер, ашны ерине гетер.
Хорлама да хорлама, хорланма да хорланма: хор – хор.
Халкъына къарама, хасиятына къара.
Хунжурну толгъаны – хали болгъаны.
Хайырсыз тил – башына, башы болмаса – тышына.
Хатирли хайыр алмас, акъча янында къалмас.
Ханны хатасын халкъ гёrmес; гёрсе де, айтма болмас.
Халкъны гъакъылы гъакъ буса да, оьзунге – гёзүнг.
Хоншу гъонкъазакъ болса, бол узакъ.
Хан гётерген – хайыр гёрген.
Харабалыкъ хан башы, ким де тюз этмек иши.

А.Къазиев.

Ажамчадан транслитерация этип онгаргъан Гъ.ОРАЗАЕВ

Иса Солтановну эсделек таңбыны алдында

Индекс годовой 63337
Индекс полугодовой 73893

Тангчолпан №2 2016

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА
На кумыкском языке